

М. Сергієнко

БАТЬКО

ОПОВІДАННЯ

I

Це було 1918 року. Мій батько недавно повернувся з австрійського фронту, і як член волосного ревкому наводив революційні порядки в селі.

Одного разу ми йшли навпростець через поле. Батько попереду, я — позаду. Земля була чорна, вогка і липла до ніг. Але подекуди окремі грудки вже посивіли і були крихкі.

Сонце сідало. Небо відійшло далеко — бліде й чисте і тільки на заході двома вузькими смугами лежали фіалкові хмари.

Назустріч віяв вітер. Він мчав повз нас з ледве чутним свистом, що нагадував літ щура, і я почував, як пашать мої щоки від його холодного дотику.

Іти було важко. Ноги увальювалися в глибокі борозни, чіплялися за вивернені скиби злежалої стерні, повз які перейшла борона хапкого господаря. Нудно й одноманітно виглядали вони — ці вузькі смужки надільної землі, — порізані численними межами, на яких шелестіло померзле руде лахміття торішнього бур'яну і сердито гойдалися поламані стебла чортополоху.

Нерушені плугом межі були втопані й тверді, немов цілина. Та ми бачили, як на них пробивалася ніжно зелена парость.

Сите, лискуче гайвороння, важко вимахуючи крилами, знехоти відлітало на бік, даючи нам дорогу.

У мене померзлі руки, я засунув їх глибше в діряві кишені великого батьківського піджака, що теліпався на мені.

Ми йшли не розмовляючи. Батько був для мене дуже близькою і зрозумілою людиною і мені здавалося, що моє зосереджене мовчання рівняє мене з ним.

II

Я пишався своїм батьком. В моїй пам'яті ще не стерлась картина недавнього сходу. Глухе, неспокійне гудіння багатьох голосів, викрики, що переходили в якийсь погрозовий рев. Кожен

каже своє, не слухаючи інших. Я не пізнавав людей, до яких звик, відколи пам'ятав себе. Було в них щось нове, незрозуміле мені, що робило їх не схожими на себе, але дивно подібними один на одного... Пам'ятаю, я мало не заплакав з досади, коли добрий, старий дядько Пилип — бурлака і пастух, що не раз потішав мене пустотливими приказками, перебіг по мені якимось невидючим поглядом і, відпихнувши ліктем, попростував до крамаря Єгорова, викрикуючи щось страшним уриваним голосом...

І раптом гамір почав ушухати. Люди, немов приходили до пам'яті, ніяково оглядалися, оберталися лицем до ганку школи. Там, на узвишші, серед натовпу, стояв мій батько. Він хотів говорити, і люди замовкли, щоб почути його...

Я дивився на батька, немов бачив його уперше. Він був зовсім звичайний, такий, як і завжди. Кашкета на ньому не було, вітер ворушив його русаве волосся, коротку борідку, і мені здавалося, що він усміхається. Але голос йому брелів уривчисто і немов би сердито. Його голос панував над сходом. І, коли батько замовкав, ухвальний гомін котився серед натовпу.

А мені було тепло на думку, що я можу підійти до нього, взяти його за руку і тоді всі побачать, що це мій батько.

Того дня сход ухвалив передати в розпорядження сільревному та громадою виорати для безкінних п'ятдесят десятин церковної землі. Це запропонував мій батько. Ніхто не підніс руки проти. Проте я чув, як дяк, що стояв попереду мене, сказав, нахилиючись до крамаря Єгорова:

— Возрадується праведник, егда узріт отмщеніє своє...

Його слова запали мені в пам'ять. Я погано розумів їх, але мене вразило, як лячно обвів навколо поглядом, почувши їх, ставний, завжди статечний Єгоров.

Увечері я розповів батькові, про те, що чув.

— Нахваляються, значить, — сказав він, і його пухнасті ясні брови насупились на потемнілі очі.

Я не любив, коли батько так хмурився. Він тоді немов віддалявся від мене. Я стиха сіпнув його за рукав.

Він спідлоба глянув мені в очі і раптом вуса його здригнули в ласкавій і трохи зніяковілій усмішці.

— Не бійся, синку, руки в них короткі...

III

Я розважався, дивлячись як тікає спід ніг, ламаючись на бо-рознах моя, смішно витягнута в довжину, тінь.

До хати було недалеко. Ми йшли великим щойно зораним полем. Дальнім кінцем воно припіралось до безлюдної в цій порі дороги, а збоку тяглися густі попівські левади, за якими починалося село. Це була церковна земля, тиждень тому відібрана і передана в розпорядження сільревному.

Від ріллі пашило подихом весняної прілини. Він нагадував мені ситий запах свіжоспеченого хліба, і слина в роті робилася смакшою ... Цього дня я таки добре зголоднів.

Батько нахилився і зачерпнув жменю чорнозему. Він ішов, розминаючи пальцями ситу м'яку землю, і, хоть мені не було видно його обличчя, я знав, що він усміхається радісно і з задоволенням.

І ось тоді я вперше почув, як співає куля. Це скидається на дзвигання бджоли, що кидається на тебе, але тільки тонше і проразливіше. І коли, куля віддаляється, вона дзвизкує. Звук пострілу чути потім.

Стріляв хтось з левади, притаївшись у кущах.

Пригадую, я злякався не відразу. Спочатку мене огорнуло чуття розгубленості і самотності.

Село, до якого було зовсім близько, раптом відсунулося кудись далеко - далеко ...

Я бачив рівне зоране поле, холодний вітряний захід сонця і цілу масу ледь вкритих весняним пухом дерев праворуч. Мені здавалося, що на багатому верстові кругом лежить пустельна і гола земля і на ній височіємо надміру великі я і батько ...

Мені захотілося закричати, кинутися до батька, схопити його за руку ... Але батько обернувся і сказав :

— Завтра, видно, буде погожий день ...

Значить, він нічого не помітив ...

Я не знав, казати йому чи ні. Після цих його слів я чомусь не міг сказати. Їх звичайність вразила мене, і те, що я пережив квилину тому, відразу стало неправдоподібним.

Ідучи далі, батько спитав :

— Ти не стомився ?

В цей час знову постріл. Куля розбила грудку землі на кілька кроків попереду нас. Тепер він не міг не бачити ...

На мить батько зупинився, в його рухах була розгубленість. З ним не було зброї, і він неспокійно оглядався навколо.

Я забув про себе, мені стало страшно за батька. Мені стало страшно, що він налякається і побіжить. Я уявив собі, як він, безпорадний, біжить полем, смішно вимахуючи руками, спотикаючись, падаючи ...

Я заплющив очі, щоб не бачити.

Але я не міг не дивитись ... Очі розтулилися самі.

Батько йшов, як і перше, важко ступаючи по м'якій ріллі. Земля липла і відпадала від його поруділих чобіт. Він ішов і казав :

— Еге ж, завтра, напевне, буде погожий день. Завтра садитимемо картоплю ...

Голос його брнів хрипло, — мабуть від вітру.

Я намагався не відставати від батька. Ми ішли дуже швидко, проте мені здавалося, що я тупцюю на однім місці, безглуздо викидаючи наперед то праву, то ліву ногу.

Тоді я почав дивитись на його широку, згорблену спину. Я не вірив її розміреному колихання в такт ногам. Батько не міг бути спокійний. Я знав, що він іде і прислухається. Він думає про мене. Може йому теж страшно. Він не може допомогти мені і тому хоче одурити, надіючись, що я нічого не спостеріг. І це дає йому силу стримуватися. Якщо зраджу себе — розпач огорне його, і тоді настане те, що здавалось мені страшнішим, аніж бачити батька мертвим...

І я йшов і не знав, чи вистачить у мене сили зробити ще крок. А батько казав:

— Якщо картоплю посадити вчасно, уродить добре. Завтра неодмінно треба садити картоплю...

А я думав про дяка. Це були уривки думок, подібні до маячіння. Я немов бачив перед собою його прилизане волосся і руду, пещену бороду... Влітку він ходить у чесучовому піджаку та білій пікейній жилетці. Піймавши дітей в церковному садку довго наминає їм вуха, а його учеписті пальці нудно пахнуть медом, перетопленим з вощиною.

Я йшов і чув, як батько спокійно казав, щоб підбадьорити мене:

— Цього року картопля буде рання...

Але я думав про дяка без страху, бо в мені народжувалося велике людське почуття, якому ім'я — ненависть.

Село якось одразу виринуло перед нами. Ми вийшли на шлях. На колодах біля школи сиділи і курили діди. Серед них я побачив дядька Пилипа. Він привітно окликнув нас.

Я витяг руки з кишень. Було болячи розтулити кулаки. Потерпи пальці. Ногті залишили на долонях білі, півкруглі ямки...

Батько взяв мене за руку. Я ладен був заридати з гордощів. Там, звідки прийшли ми, розгорався захід. В багряних відблисках лежала рівна, щойнозорана земля. По такому полю не втечеш.

Переклав
Михайло Івашура.

Григорій Кот

З ЛІРИЧНОГО ЦИКЛУ

I

II

У битвах шукаємо волю
На сонячній ниві спокою,
Грайте, високі тополі,
Молодію вічного бою.
Накрийте обійми на вітер,
На адими дощів, на заграви,
Та ми народилися — діти
Тих і великої слави.
Та ми народились любити
Вітчизну і дальні походи,
Виретись, кохати і жити,
Навпаючи, жити в народі.

Рідний краю, відпливають далі
Милих квітів, раннього тепла,
Тут я жив, не знаючи печалі,
Воду пив з ясного джерела,
Тут моя поема виростання:
Вибалки, переліски, мости,
Сине поле, грому рокотання,
І розлука і твої листи...
Все мені родиме, серцю миле...
А коли в дорозі зажурюсь,
Рідний краю, я розправлю крила
І до тебе в гості повернусь!

III

Коли шумує теплий вітер,
Я говорю, що це весна;
Коли налито сонцем віти,
Я говорю, що ти ясна.
Коли впадуть грозові зливи,
Я говорю: устане плід;
Коли над полем переливи,
Це сонце щастя і побід.
Коли затихне шум діброви
І спокій серце окриля,—
Дзвенить, як музика, як слово,
Життям запліднена земля.

Дніпропетровськ, 1940 р.

Варвара Чередниченко

В КАРТЕЗІАНСЬКОМУ МОНАСТИРІ

ПОВІСТЬ

I

Хауніто чекав свою дівчину в печері, біля дороги з Картезіанського монастиря до міста Пальма-де-Мальорка. Він не знав, відкіль вона прийде: мати її жила в монастирі, а вона сама служила в місті.

Юнак перебув тиждень з артілью рибалок на морі, бо ді його через свій ревматизм не міг виїхати. Записку Хауніто знайшов сьогодні тут, у печері. На одірваному аркушику старого молитовника розповзлися чорнильні літери невинного письма Кларіти: «Чекай мене в неділю; коли буду жива, прийду. Кларіта Стурбований Хауніто багато разів перечитав ці слова. Що сталося з його милою? Невже хазяїн відновив переслідування своїх покоївки? Чи може мати знов щось затіяла?

Давно, мабуть, вимерло те покоління, що знало за печеру Широкогіллястий стовбур оливи захилив своєю мавританською банею печеру з верхнього схилу Вальдемівського гірського кряжу і від дороги. Дікі хаші миртових кущів над стрімчастим урвищем заслоняли вхід. Товсте коріння тисячолітнього дерева химерно заплутало стіни й діл печери, даючи в ній притулок багатьом дрібним тваринам і кажанам. Хауніто з Кларітою вважали себе власниками цієї печери. Вона знаходилася в червоноскельній скелі, яка з моря мала вигляд велетенського корабля з трьох боків чорними щоглами кипарисів на своїй палубі. Тут завжди було тепло, коли світило сонце і крізь листя пробивалося зелене світло. Печера була суха, гірський прозорий струмок тільки невеличкою цівочкою протікав у найтемнішому її кутку.

Ось кілька дрібних камінців зашурхотіли в прірву. Хауніто, прожогом кинувся до входу і стиснув в обіймах вдягну у радужне святне вбрання свою милу. В косах її пахтіли дві білі троянди, а сама вона, обійнявши за шию Хауніто, голосно зардала. Вибух ридань був такий сильний, що все тіло дівчини тремтіло, і вона мов оглухла, осліпла й зааніміла... Плече Хауніто промокло від дівочих сліз. Тягар невідомого нещастя перелякав

Хауніто і він у розпачі, що Кларіта нічого не розповідає, сам починає плакати. Те, чого не могли зробити його пестощі й слова, зробили сльози. Дівчина, отямившись, подивилася на Хауніто й скрикнула :

— Що з тобою, щастя мого життя ? Чого ти плачеш ?..

— Я плачу, бо плачеш ти ...— відповів юнак.

— Подивись ...— закотила пишні рукава свого вбрання Кларіта і показала тонкі руки в черв'яно-фіолетових плямах.

— Хто ? Хто ? Хто це ? — проскреготав юнак.

— Хазяїн, хто ж інший ?!. Куховарка Петронелла змовилася з моєю матір'ю у Марії - Антонії ... У хазяйки моєї нібито пропав золотий браслет, і от почали його шукати ... Сеньйора так наїлася і все на мене. А я крикнула : «пошукайте самі в моїй кімнаті !» Ну, і браслет знайшли у моїй сорочці ... Я знаю, це — Петронелла підстроїла ! Тепер мене страхають в'язницею. Уночі сеньйор прийшов і хотів подушкою рота мені затулити ... Я закричала ... А Петронелла запевнила сеньйору, що сатана щоночі мене мордує і я щоночі кричу крізь сон ... Глузують та лають мене щохвилини ... Хазяїн привіз матерій, черевики й перстень : щоночі несе те до мене ... Оце руки покрутив ! Краще смерть собі заподію ! — вихопилося в Кларіти, і вона знов заплакала.

Хауніто міцно пригорнув до себе дівчину. Він заспокоївся, побачивши, що нічого непоправного не сталося. Страх його минав, його заступила зненависть.

— Якби тебе в мене не було, Кларіто,—присягаю тобі, що давно б утік до славного Хозе - Марія ! Брешуть, собаки, що він — розбишака ! Хозе - Марія нападає тільки на багатіїв і все, що в багатих забирає — віддає бідним. Наші рибалки розповідали, що ніяк не зловлять Хозе - Марія в горах Невади ! — палко промовив юнак.

— Ой, Хауніто мій дурненький ! Хіба багатим жити погано ? Хіба ми з тобою не зможемо забагатіти ? Відколи світ стоїть, були багаті та бідні. Хозе - Марія бідних все одно не зробить багатими ! — витираючи сльози, сказала Кларіта.

— Ти хочеш бути багатою !.. Ти хочеш гарно вбиратися, ти, певно, мрієш про той перстень, черевики та сукні, що їх дає тобі сеньйор Гомесо ? Цей гладкий кабан ! Цей череватий старий вед! Цей паскудник гнилозубий ! — Хауніто відійшов від Кларіти, важко дихаючи. Його чорні очі метушливо бігали, обличчя червоніло, а повні губи тремтіли з гніву.

Кажан вилетів з кутка і почав літати над головами юнаків. Віркуні співали тут і там. Рівномірно плюскотів струмок. Кларіта цілком заспокоїлася, немов усе своє лихо вилила в сльозах, немов нещастя не могло торкнутися її, поки з нею був коханий. Дівчина промовила :

— Моя дочка ніколи не буде соромитися своєї матері ! Моя дочка ніколи не знатиме ганьби своєї матері ... Я хочу zostатися

до старості чесною жінкою! Коли я не зможу зберегти себе то не житиму й одного дня! Присягаю в цьому!

Це були слова з роману, який уголос читала хазяйка Кларіти. Дівчина запам'ятала їх так, що вони здавалися їй тепер її власними словами.

— Так, так, моя Кларіто! Скільки ми пролили сліз, скільки витерпіли побоїв через наших матерів! Наші діти не повинні знати цього всього! — скрикнув Хауніто.

Молоді знов пригорнулися одне до одного. Знов між ними згода і любов. З дитинства приязнь поєднала їх. Несчасливі росли вони змалечку. Дівчина не знала батька, — байстрючок дразнили її. На горі, вродилася вона з кривою ногою і, шкутильгаючи, не могла швидко бігати. Дівчинку часто била дівторка.

Хауніто був сином ченця і барселонської повії, що також давало привід його ровесникам поводитись з ним жорстоко. Одного разу Хауніто вступився за маленьку Кларіту. Вдруге Кларіта попередила Хауніто про небезпеку і показала цю печеру. Дитяча дружба зіграла самотніх сиріт і навчила їх дбати одне про одного.

Мати Хауніто вмерла п'ятнадцять років тому... Він ледь пригадував безносу, всю в болячках, неохайну хвору в кам'яну му закапелку при дідовій халупі.

Кларіта ніколи не бачила свого батька. Її мати, крім неї, мала ще чотирьох хлопців від п'яти до дванадцяти років, але й вони не знали своїх батьків, як і старша дочка.

Великий Картезіанський монастир, або шартреза, мав сильний вплив на населення Майорки, і назва «син ченця» не завжди звичала тут як ганьба.

Цвіркунки не затихали. Хауніто з дівчинкою пообідали те, що приніс запасливий юнак, і тепер, пригорнувшись одне до одного, раділися, поглядаючи на узгір'я, синє море й блакитне небо, — укриті в мереживі зеленого листя. Сонце ще стояло високо. Закохані умовляли про план своєї дальшої поведінки. Молодість легко змінює свій настрій: Кларіта вже сміялася, жартувала, і в її словах не було й сліду розпачі, з якою вона сьогодні кинулася в обійми коханого. Вона розповідала про своїх квартирантів свого хазяїна:

— Які вони нерозважні! Найняли «Віллу вітрів»! Невже в Парижі не буває зими? Невже вони не розуміють, що це за діночок тільки на час спеки? Сеньйор і сеньйора деруть з гроші за кожну дрібницю, бо вони живуть невинчані й не ходять до церкви... А скільки їм треба речей! Уяви, тільки вночі вони не виходять з кімнат... І уяви, вони не можуть вмиватися в дворі з балкона, а їм потрібні тази маленькі й великі. І кожну му при обіді треба багато тарілок і багато інших речей! Сеньйора - парижанка щодня приходить до моєї хазяйки то за тими, то за іншим.

— То, певно, вони дали дідові за три рибини стільки срібла, скільки він ніколи не мав і за відро!?

— То я сказала їм за діда,— усміхнулася Кларіта до коханої й почервоніла.

Хауніто притулив її голівку до свого серця і показав на шлях.

— А це часом не твої парижаки повертаються з монастиря?

Дівчина, щоб краще роздивитися, випросталася.

Між квітучими цитриновими садами, колійним шляхом, що закінчався по узгір'ю, йшли чоловік та жінка. Жінка мала в руках гарненьку торбинку і розкриту парасольку на плечі. Парасоля була з чорного шовку, як і сукня. Тільки вузеньке мереживо біло при шиї та на краях рукавів. У чорному підстриженому білому плечей волоссі червоніла китиця квітів за лівим вухом. Жінка була продлива, струнка і граціозна. Високе чоло, виразні чорні очі й смугляве обличчя робили її подібною до природженої іспанки. Це була правнучка Моріца Саксонського (сина Августа III короля польського), кузина Людовіка XVIII і Карла X — Аврора Данен по батькові, по чоловікові — баронеса Дюдеван, а по літературі — Жорж Санд.

Поруч йшов Фредерік Шопен. Він був одного росту з своєю дамою, але здавався вищим і поважнішим: його хода й рухи вирізнялися до цього. Він теж був у чорному вбранні, яке надзвичайно пасувало до його тонкого й прекрасного обличчя з цецюпопелястими кучерями й сумними блакитними очима.

— Моя мила, якби я був богом, то перемінив би їм голови... Поглянь, яке ніжне жіноче обличчя у цього парижака! — перекинув Хауніто.

— Ах, що ти кажеш? Хіба в неї чоловіче обличчя? Моя сеньйора каже, що парижанка — правдива красуня!

— Може й так, але в неї погляд очей зовсім не жіночий, — сперечався юнак.

Кларіта витягла з корзини, що висіла за непомітним виступом скелі, кільканадцять дерев'яних статуєток... То були різьбарські вироби Хауніто, здебільшого ті святі, що їх любили мати в своїх житлах іспанські селяни. Найбільш, звичайно, було тут богородиць. Ось дівка Марія, мов королева, сидить на престолі з хлопчиком років трьох на колінах. А ось вона вбогою встугушкою з розплетеним волоссям і з немовлям коло грудей. Ось уже старою жінкою, з руками, знятими вгору, заплакана, з двома мечами в грудях. Тут були хрести з прибитими на них тілами розп'ятих Ісусів різного розміру. Був і святий кардинал Камінес, прославлений за життя як великий інквізитор, що поспішав на смерть біля трьох тисяч євреїв, маврів - мусульман і католиків - еретиків.. Дівчина розставляла їх мов ляльки, милуючи в кожній... Хауніто взяв у руки ніж і сказав:

— Я не знаю більшого щастя, ніж різьбарство! Шкода, що ним не проживеш...

— Не журися, любий! Я вмію вишивати й гаптувати мантильї та мережива, а ти різьбити з дерева, а крім того й іншу роботу ми знаємо... Ось побачиш, як ми з тобою зарозкошуємо, коли поберемося!

— Мусимо до ярмарку виготувати щонайменше сорок статуеток. Інакше нічого й показуватись перед людьми! Ось, з цього поліна хочу я вирізьбити святого Бруно — фундатора Картезіанського ордена; я зроблю точну копію з статуї, що вирізьбив мій батько для нового монастиря... Що на це скажеш?

— О, Хауніто!.. — скрикнула в захопленні дівчина. — Чи стане в тебе хисту? Я чула від сеньйора Гомеса, що за статую святого Бруно англійські сеньйори давали стільки золотих монет, скільки вона важить... Вони хотіли купити нашого Бруно для Лондонського музею, але кардинали з Мадріда заборонили продаж...

— Кларіто, бери ж фарби! На сьогодні в тебе роботи не мало... Ось святий Хауно з баранчиком... Ось святий король Карлос... Бери малюнки, моя мила, і пильнуй! Нам на весілля потрібно багато грошей, бо я хочу, щоб про нього розповідали дітям і онукам нашим!..

Кларіта з вдячною гордістю мовчки блиснула чорними очима до свого коханого.

II

— Шіп-шоп, чого ти замовк? — промовила Аврора своїм співучим голосом.

— Я ніколи не чув більшого різноголосся в природі... Тут шум моря, і клекіт орла, і співи жайворонків та ластівок, і голос цвіркунів та коників-стрибунців, і струмки з водоспадами...

— Може ти глузуєш з мене, насмішнику? Але я справді щаслива бачити цю красу... Італія не така барвиста. Я була в Апеннінах... Пригадую місто Павію на річці Тічіно, де чудовий краєвид... Пам'ятаю і торішню красу Швейцарії, але ніщо не може зрівнятися з Майоркою! Невже колинебудь я забуду цю смарагдове узгір'я і той оранжевий мавританський будиночок між величезними кактусами, а вище, в далечині, серед червоних скель, на рожевому небосхилі, ту високу й гіллясту пальму? Промова ця викликала у Фредеріка несподіване визнання:

— Мої короткозорі очі, як ти знаєш, — апарат для милування природою не досконалий. Але мушу признатися, що всі ті тепші краєвиди мені відомі з театральних декорацій Варшави, Відня, Берліна і, звичайно, Парижа та Лондона... Я досі ніяк не міг зацікавитись театральних художників в натуралізмі! Тепер ловлю себе на тім, що чекаю виступу артистів опери то з краєвнички, де ми купуємо маслини, то зза рогу нашої вулиці. А може я сдитинився від щастя, моя чарівна пані?

Аврора замислилась. Вона не спускала очей з червоно - кривавого заходу й фіолетових хмар на півночі краєвиду.

Фредерік почав знову:

— Я ніколи так багато не думав про долю іспанського народу, як за ці дні свого перебування в Іспанії. Мені здається, що мільйони народу полягає в гармонії його з природою своєї землі. В Севільї, в соборі, стоїть мармуровий саркофаг з іменем Христофора Колумба, але історики доводять, що саркофаг погрібний, бо ніхто не знає де, коли і як помер геніальний мореплавець. Жоден іспанець не потурбувався написати біографію Колумба! Хто має мудрість, щоб пояснити все це? Римляни, готи, маври, євреї були володарями іспанської землі... Про що це свідчить? Хіба ці криваві заходи сонця не нагадують довгих століть, коли палали по всій Іспанії величезні криваві багаття ініквізиції? Хто має мудрість, щоб пояснити все це?

— Який ще ти, друже, молодий! Як ти схвилювався одразу! Тобі, часом, не холодно в твоєму легкому костюмі? — занепокоїлася Аврора.

— Ну, чого ти про мене турбуєшся? Я в сукнянім убранні, а на тобі шовк... — відповів Фредерік.

— А ти, я бачу, облудник! У салоні Шарлотти Марліані ти вдавав, що тебе не цікавлять розмови іспанських патріотів. Прогній іспанський патріотизм буде дуже приємно дізнатися нашій добрій Лоло...

— Я прошу тебе нічого не писати Марліані про це... Мої висловлення, коли б вона їх могла почути, тільки образили б її. Ні, ні, будь ласка, не пиши їй нічого.

— Не хвилюйся так! Певна річ, коли ти не хочеш, я не напишу. Ти в Парижу так хворів, що я просто боюсь за твоє здоров'я, коли ти почнеш хвилюватися.

— Пусте... Що мені станеться? Але ще кілька слів про Іспанію. Вчора нам співали пісню, складену сучасником Христофора Колумба — поетом Хорхе Марріке, ось рядки, що мене вразили, — зверни увагу, що море — смерть!

Людей життя — є ріки,
А смерть — то вже море.
Забирає воно безліч рік.
І так зникають навіть
Наші радощі й горе —
Все, чим жив чоловік.

Блакитні очі Шопена світилися веселістю, поки голос звучав галузливо в простій до примітивності мелодії. Аврора таким же не бачила Фредеріка. Це несподівано і радісно. Минув тиждень, відколи вони зустрілися в прикордонному місті Перпіньяні, а Шопен ще нічим не виправдав тих страхів, що викликав у друзів тяжкий стан його здоров'я... Фредерік чудово перебув нелегку подорож в екіпажі та плавання морем в Барселону, а потім знов

морем до Пальми - де - Мальорка. Він майже не хворів морською недугою на пароплавах. Скрізь виявляв енергійну зацікавленість мандрівника ... Навіть досить суворі умови життя на Майорці позначилися на його фізичному та моральному стані. Він був душею родини Жорж Санд; його веселі дотепи над пригодами буденного життя завжди припиняли вередування дев'ятилітнього Солянж та п'ятнадцятирічного Моріса — дітей Аврори — і розбрюювали покоївку Жаннету ... В Пальма - де - Мальорка мандрівники не знайшли ні готелю, ні умебльованих кімнат. Тільки вчора вони перебралися в окремий будиночок сеньйора Гомесо - «Віллу вітрів», а сьогодні ходили в Картезіанський монастир, де іспанські політемігранти за своїм від'їздом згодилися продати обстановку й право на келію за 1000 франків. Це була велика удача. За кілька тижнів Жорж Санд залишить «Віллу вітрів» - будиночок, не пристосований навіть і до тутешньої зими.

Письменниця не зовсім була спокійна. Їй здавалося, що Моріс починає ревнувати матір до Фредеріка. Морісові не хотілося залишатися з Солянж і Жаннетою. Він про це не дав ознаки, але мати підмітила його настрій, і тепер їй неспокійно. Аврора стала погами на камінь. Панорама старовинного міста розкинулася перед нею у цілій своїй принадності.

Це були величні мавританські будівлі з жовтого каменю. Королівський палац. Ратуша. Біржа. Собор XIII сторіччя з магомтанськими прикрасами на стінах. І будинок університету, куди їздила молодь з далекої Скандинавії, Германії, Польщі, Франції та Італії. Тут відбувалися наукові диспути. І вчені Кордови і Гренади приїздили читати тут лекції. Великий мавр Авероес - філософ, раціоналіст чарував тут студентів красномовством. Приїздили сюди і геніальні Лукіан і Сенека — що були родом Кордови.

Жорж Санд, Шопен і діти кілька днів назад оглядали ті будинки.

— Нещасна країна! В неї збереглася тільки архітектура колишньої славної епохи, — промовила жінка.

— Мені сьогодні наш консул розповідав, що інквізиція спалила останнього еретика в Валенсії в 1826 році, цебто, 12 років тому! Як видно, Наполеон і в Іспанії, як і у нас в Польщі, був безсилий! В Польщі Наполеон скасував кріпацтво, а в Іспанії інквізицію — там і тут накази були тільки прекрасними побажаннями ... — дивуючи своєю багатослівністю Аврору, промовив Фредерік.

Кожний новий закрут дороги одкривав новий краєвид, і здавався кращим ... Тиждень дріб'язково - буденних турбот, шукання квартири, обстановки, потрібних для родини речей, як і душки, ковдри, чашки й тарілки, стільці, ліжка й столи, стомили Аврору. Та, здається, все вже зроблено. Замовлено жерстинкові навіть велику залізну пічку для зими. Аврора вважала

що має право на сьогоднішній відпочинок: природу вона не просто любила — без природи вона не могла почувати себе задоволеною, не могла працювати нормально...

Очі Аврори п'ють живущий напій краси краєвиду... Ні блиск прозорих крил коника - стрибунця, ні цвіркунова пісня, ні гіркий аромат квітів на цитринових деревах, ні тверда металевість листя вічно - зелених рослин, ні зміна освітлення, — ніщо не мине уваги Жорж Санд.

— Мій маленький Шоп, я, здається, знов влізла у воду... Ні, більше я не слухатиму тебе — сьогоднішня мандрівка геть зіпсувала мені черевики та безжально обтріпала мое вбрання. А в твій сукні мене писав славний Шерпантьє...

— Портрет Шерпантьє найкращий з усіх, які я знаю! — вдово, по - хлоп'ячому скрикнув Фредерік.

— Невже мій портрет тобі більше подобається, ніж той, що прикрашає твій салон у Парижі, мій хлопчику?

Шопен злегка почервонів. Жорж Санд нагадала йому про портрет графині Марії де - Агу — коханої Франца Ліста, найпершого його прихильника в Парижі серед видатних музик.

— Той портрет подарував мені сам Франц, і мені було ніяково одхилити дар, — буркнув Шопен.

— Справді так? — по - дитячому зазирнула йому в очі Аврора. — Боюсь, що Марі ніколи мені не простить твого кохання... Як ми не ховались, але вона дещо помітила і страх була сердита цілий день... Тебе вона ставить вище Ліста! І була б щаслива, напевне, мати тебе своїм рицарем. Вірність Франца його затакасіє Марі уже тепер має всі ознаки добровільної каторги.

— Ну, от... Ця декоративна краса викликає і у тебе згадки!

— Ах, який ти сьогодні причепливий до мене! — усміхнулася Аврора. — Поки я мовчала — я згадувала своє життя в манастирі англійських августинок. До тої школи віддала мене моя бабуся, щоб дати мені пристойну освіту і прищепити аристократичні манери. Бо, правду кажучи, старий вихователь абат — лікар і вчитель Дешартр ніколи не визнавав в мені дівчину і поводитися во мною, як з братом Іпполітом: бив лінійкою по долонях, а то давав і по обличчі, коли я не знала добре геометрії або забувала зробити алгебраїчне завдання.

— А в манастирі довго ти прожила? — спитав Шопен.

— З 1817 по 1820 рік. В романі «Лелія» я описала той монастир...

Сонце зникає за виднокругом моря... В чистім повітрі погляд далеко й широко бачить. Короткозорому Шопену ця насолода не повсім зрозуміла. Жорж Санд переживає захід сонця, як симфонію фарб, — вона гнівається на вітрила корабля, що закривають шматок обрію...

Мерзлякуватому Шопенові давно вже не сидиться спокійно. Його вуха вловили, як кібець замордував горобця на квітчастій

гільці померанця... Шопен огидливо підбирав свої ноги від спивучих південних жаб... У Шопена давно вже брудна тонка хустка й білі рукавички, і його нервують м'яті й нечисті мереживні манжети... Він скидає з рук брудні рукавички. За останню хвилину він кілька разів їх скидав і одягав знов. Старанно складає їх одна в одну і кидає од себе. Те саме робить він з манжетами... Потім викидає й хустинку.

Смарагдова перламутровість кольорів заливає, нарешті, небо і море. Шопен притулився до Аврори й задумався.

— Та ж вечір уже... Ну й засиділись ми тут! — повертає своє обличчя до коханого Жорж Санд і очі в неї широко розкриті й мов п'яні від щастя.

Аврора підводиться, тримаючись за плече Фредеріка і поспішає по дорозі. Від неї не відстає і Шопен.

Коли парижани зникають за поворотом, з своєї печери виходять Хауніто з Кларітою. Вони йдуть у монастир до хрещеної матері дівчини Марії - Антонії. Хауніто нахиляється, підіймає викинуті Шопеном речі, оглядає їх, а тоді й каже:

— Поглянь, моя мила, яка чудова хустинка, нарукавники та рукавички... Це той парижанин викинув... Усе зовсім нове, синьке! Візьми, попері, випрасуй та сховай до весілля...

Щаслива наречена оглянула те, що їй дав молодий, і цілком погодилася з ним.

— Недарма вони так довго затримали нас у печері! — закричав кучеряву голову Хауніто і голосно заспівав веселої пісні.

— Нам так рідко і мало доводиться бути вдвох, — сказав Шопен.

— Ти, я бачу, не подібний на Стендаля... Цей старий дивацьке ціле життя прожив самотній, і коли його єдина і улюблена сестра, овдовівши, приїхала до нього, щоб залишитися з ним на завжди, то він був надзвичайно збентежений і скаржився друзям: «Моя сестра має намір покласти на мій хребет всю відповіальність за своє дальше існування!» Це здавалось йому великою жорстокістю і, звичайно, він зробив усе, щоб залишити її самому!

— Я чув, що мосьє Бейль найдотепніший чоловік у Європі, — ухильчиво сказав Шопен і по хвилині мовчання додав: На жаль, при наших зустрічах він був не в настрої.

Вони йшли, взявшись за руки, мов діти. Дорога була нерівна: дрібні камінці, грудки та вибоїни заважали йти. По-весняному радісно темнів цей вечір п'ятого листопада 1838 року. Далеко від монастиря не було трьох кілометрів, але друзі заблукали в сутінках і вийшли на протилежний кінець міста, куди вже зовсім стемніло. Це значно удовжило їхню дорогу додому.

Аврора непокоїлася. Дотепер її серце знало лише одне

вищо глибоке почуття до сина Моріса. Може тим, що хлопець справді був бездоганною копією матері, Аврора приписувала йому всі властивості своєї натури. Вона мріяла, що в своєму синові подарує людству ідеального чоловіка, у якого її геній розвинується краще, ніж у ній самій.

Та ось впливає зза гори місяць. Вулиці міста задзвеніли гітарами й співами юнаків... З широких древніх балконів нахилилися жіночі постаті в мапильях та пишних зачісках. Шопен тут, то там зупиняв Аврору, уважно дослухаючись до мелодій.

— Дивна річ, — сказав він, — вороги руйнують фортеці, міста й цілі країни, але не мають сили відібрати в народу його пісню. Ось така дитяча пісня — міцніша за арсенали, армії і пермагає найбільших войовників! Станьмо у затінку! Як він майстерно акомпанує на гітарі! Чуєш цю мелодію? О, їй, певно, тисяча років! Безперечно, її склав араб в далеких степах — пустелях Африки. Ах, як він співає! Тут ми можемо сісти, бачиш, — лава. На балконі не видно жінки — співатиме довго!

Шопен не помилився. Юнак мусив програти й проспівати більш десяти пісень, поки вийшла на балкон несмілива тоненька постать і, сама себе жахаючись, кинула поклонникові троянду, яку той грабнио спіймав.

— Ходімо, Авроро! Сьогодні він уже не заспіває кращої... — сказав Шопен.

На «Віллі вітрів» діти солодко спали, а Жаннета дрімала біля холодної вечері. Обоє швидко поїли і тут таки за столом, при гній свічці, сіли писати листи.

Шопен писав своєму товаришеві — землякові Юлію Фонтана, польському музиці:

... «Я зараз у місті Пальма під пальмами, кедрами, кактусами, ялівцями, оливковими, помаранчевими, цитриновими, фіговими та грацизовими деревами, які ви бачите в себе тільки завдяки пічкам. Небо мов бірюза. Море, як ляпис - лазур, а гори ніби з смарагду! Повітря точнісінько таке саме, як у раю на небі. Вдень гріє сонце й всі ходять по - літньому. Ночами довгі години пісень в супроводі гітар. Величезні балкони у винограді, а стіни будинків увисають арабської влади. Місто і все тут нагадують Африку. Незабаром ми оселимося в чарівному Картезіанському монастирі, серед найпривабливішої на землі природи. Море, гори, пальми, цвинтар, церква — збудована за рицарів - хрестоносців, руїни мечетів, тисячолітні оливи... Аж тепер, дорогий друже, я потрохи почав смакувати насолоду життя. Я наблизився до того, що є найкращим на землі, та й сам я зробився кращою людиною».

А Жорж Санд в цей самий час писала приятельці Шарлотті Маріані:

«Дорога моя Лоло!»

Ми всі цілком здорові. Шопен позавчора ходив з Морісом за 3 лье пішки по гострому камінні. Обидва тільки здоровіші від мандрівки. Солянж і я товстіємо так, що страшно, а не то що жаль дивитись. Словом, наша мандрівка найщасливіша в світі, і я не витратила ще і 1500 франків з дня виїзду з Парижа. Місцеve населення найчудовіше і найнудніше. Хоч сестра і зять Вальдемози чарівні, а французький консул — найкращий і готовий розірватись на дрібні шматочки заради нас. Двоногий Вальдемоза пояснить вам, що таке Вальдемоза — монастир; занадто довго описувати вам його».

Лойова свічка догоряла. Шопен запечатав свої листи. В пакет до Юлія вклав він листа батькам у далеку Варшаву. Його виїзд з Парижа одбувся так несподівано і за таких делікатних обставин, що синові - одинакові потрібно було заздалегідь підготувати старих. Фонтана одержував листи Шопена і пересилав його відповіді. Старі Шопени — богомільні католики й найсуворіші прихильники строгої пристойності в громадянстві, не легко перенесли б поведження свого улюбленого сина за останні місяці, а його подорож на Балеарські острови з письменницею, яка була страхом вищем для всіх старосвітських родин Європи, могла б стати непоправним ударом для батьків. Руки Шопена тремтіли, коли він капав червоний сургуч на конверт у Варшаву. Перед його очима була мати — старосвітська шляхтянка - полька Юстина Крижановська, що виросла в маєтку графів Скарбек, у яких довго служила за економку — тиха, скромна, працююча і безмірно горда. Фредерік був у матері другою дитиною, і його хрестив молодий граф Скарбек, учень і вихованець вчителя француза в м. Нансі — дрібного буржуа, зачарованого навіки красою Юстини та її добродійностями і величним ритуалом аристократичного польського життя. Коли графські діти виросли, Микола Шопен з своєю родиною переїхав у Варшаву і з допомогою дружини одкрив пансіон для дітей польської аристократії, яка любила жити по всіх маєтках і не знала, як обставити роки навчання своїх спадкоємців. Пансіон Шопенів у Варшаві мав надзвичайно обмежену кількість вихованців і славився як установа, де правила суворі моральності та чемного поведження єдналися з строгим виконанням релігійних обов'язків.

Перед Шопеном став його батько, що так тяжко переніс смерть найменшої своєї дитини — чотирнадцятилітньої Емілії — третьої сестри Фредеріка. Їх було четверо, а тепер залишилося троє. Найстарша Луїза має дітей — вона вся в свою матір. Ізабелла ще не одружена — у неї платонічне нещасливе кохання. Стривожений цими спогадами, Фредерік поглядав на Аврору, що з легкою швидкістю списувала одну сторінку по другій. Їй тре

ба було написати широкі й переконливі пояснення своєму видавцеві й редакторові журналу, а також кілька листів приятелям, щоб у салонах Парижа були правдиві інформації про її мандрівку; тільки так можна було запобігти світським вигадкам. Шопен зняв з свічки нагар.

— Ось зараз, зараз, мій маленький!

Над вулицями Пальми вже не світив місяць. Не чути було гітар і співів. Шопен замкнув двері на балкон.

III

Хауніто жив у невеличкому камінному будинку свого діда на березі моря. Дід був з роду рибалок. Кілька сусідніх будинків належали дідовим родичам, теж рибалкам. Дід мав три сини й дочку. Два сини загинули на морі. Найстарший син помер від холери. Дочка — мати Хауніто — своїм нещасливим життям звела з світу й матір.

Дід пережив усі родинні нещастя. Це був високий сутулий старий з срібним волоссям та вузлуватим жилавим тілом. Сумний, коли тверезий, і веселий напідпитку. Та сумним рідко коли можна його бачити, — він завжди знаходить можливість випити чарку.

Будинок невеликий, з двох кімнат. У правій, з вікном на море, жив дід. Тут стояла велика дубова скриня і різьб'яне дубове ліжко, на якому давно вже не водилось ні перин, ні матрацу, ні подушок, ні ковдр, — кілька старих баранячих шкір та брудне лахміття, що лежало на дошках, відбувало за постіль. Великий важкий стіл та лави біля нього нагадували про колишню численну родину. На миснику майже не залишилося посуду. А підлога з червоної цегли вже давно не прибиралась дбайливими жіночими руками. На стінах висів рибальський прилад, і дух риби проливав це неохайне житло.

В кімнаті ліворуч жив Хауніто. За старих часів це була комара. Тут не було вікна, а світло проходило крізь невеликий чотирьохкутник в стіні дідової кімнати та крізь відчинені двері. Тут лежав на дошках січник, подушка і ситцева, стьобана ковдра. На стіні, охайно закрита простиралом, висіла празникова одяга юнака. Невелика горіхова скриня правила за стіл. Перед скринією стояв важкий горіховий стілець. Більш для меблів не було місця. Двері в кімнату Хауніто завжди були замкнені на неділезний мідяний замок. Дід ніколи не замикав своєї кімнати. Насупроти жив його небіж, що шевцював і завжди сидів на порозі або перед вікном.

Навколо будинку невелике подвір'я. Стайня для Хаунітового коня і біля неї повіть, де стояла двоколісна бідка. За старим парканом росло чотири дерева цитрин, одна олива та кущ тро-

янд. Будинок стояв високо і недосяжно для моря; цим пишався дід і вихваляв свого прадіда за будівничу мудрість.

Дід знав тайну кохання свого онука і не хвалив, хоч і не суперечив,— старий мріяв про дбайливу хазяйку, яка дасть йому теплу їжу в негодю і теплу постіль у хслодні ночі. Дедалі то частіше старий починав розмову про це. Ось і сьогодні:

— Де так пізно барився, хлопче? Ну, от приїхав стомлений, а їсти в нас нема чого... Якби в тебе жінка була, то мав би що інше!

— Буде, діду, й жінка! — весело відповідає онук, розпрягаючи коня.

— Знаю, що буде, та не знаю тільки коли? — усміхається дід.

— Сирота я, і моя наречена — сирота, а хочеться весілля справити та й будинок прибрати, щоб молодій хазяйці не соромно було в нього увійти! — одверто розповів Хауніто, що давно вже збирався поговорити з дідом про це. У минулу неділю дід висипав чимало грошей, частуючи своїх приятелів. Хауніто сподівався, що умовить старого взяти участь у видатках на весілля. Хитрий дід уже кілька разів ухилявся від цієї розмови. Та і сьогодні:

— Ось туди, які ми горді! Чи ти королівну маєш за жінку взяти? Хай сама зробить...

— Довго ждати, діду! Ми живемо, як ті старці... Погляньте, та в нас самі стіни! Та й на стіни треба грошей, щоб як слід опорядити їх. Бідний, нещасний я сирота!.. — сумно промовив Хауніто.

— Не люблю я, коли ти таке кажеш! — Коли треба було тобі коня з бідкою, — хіба я не дав тобі, пошкодував?

— Не пощастило з конем... Як у мене не було коня, в мастирі торік повно було мадрідців, а ось є кінь, та нікого взяти... Ледве на корма заробляю.

— Бо мене не послухав. Якби нового човна справив, то ми б заробили вдвох не так! — пробурмотів дід.

Хауніто підкинув вугілля в бразеро і поставив на жар чавунок з юшкою, а сам сів і грів одубілі руки. Надворі лив дощ. Дід і собі сів біля залізного бразеро і ламав сухарі в холодну юшку з часнику та солі. При світлі жару юнак бачив, що старий у доброму настрої, від нього повівало горілчанним духом, і Хауніто одваживсь:

— Якби ви, діду, взяли на себе видатки на весілля, то я б уже вправився з господарством, вбранням та платнею попові!

Дід переломив останній сухар в чавунок і виявив найбільш здивовання, на яке тільки був здатний:

— Видатки на весілля? Ого-го-го! Ти, мабуть, не знаєш, що потрібно, коли такі слова вимовив!

— Де ж мені знати?.. Дідусю, а розкажіть, що було на вашому весіллі? Бо я хочу, щоб про моє весілля чули мої діти

й онуки... У нашій господі, діду, не було весілля вже давно, і я не хочу, щоб мої гості їли та пили за долю моїх дядьків та моєї нещасної матері... Я хочу, щоб мої гості за моє власне щастя їли та пили на моєму весіллі.

Старий, як почув ці слова, аж випроставсь... мов намагався скинути з плечей тягар... Потім по-новому подивився на онука і, весь згорбившись, мов би тягар на його плечах потроївся, важко-важко зітхнув і вимовив:

— Такої мудрої думки, моя дитино, я не сподівався від тебе... Мав я три сини-герої і дочку, гарну, як пальма в цвіту, та й усіх поховав. Ні одного весілля не справив! Один ти в мене, і коли я твого весілля не справлю бучно — наш домовик не дасть щастю завітати в мій дім! Не дасть, знаю я його вдачу! — ударив по колінах долонями дід.

Хауніто зрадів. Ходили чутки, що в старого є сховані гроші. Зірвав цьому й онук і тепер тремтяче дожидав, що скаже дід.

Вітер гув у димарі. Дощ бив у шибки вікна. Чорна пітьма ночі обступала будинок і вповняла кімнату. Мерхли жарини в бразеро, і гострий часниковий дух ішов від юшки.

В цей момент напруженого очікування дідової мови, хтось різко забив у двері, й пронизливий жіночий голос закричав:

— Ой, швидше одчиніть, бо я з дітьми змучилася й змерзла, і мені немає де ночувати!

Хауніто скам'янів. А дід звів сердито брови й кинув:

— Ти заблудила, чи що?

— Ой, впустіть заради діви Марії переночувати, бо я з дітьми без притулку цю ніч! Це я, Ніна, дочка Савели, що продавала пиріжки...

Хауніто весь тремтів від зненависті, але боявся виявити свої почуття. Дід закректав підводячись, але двері розчинилися, і дівоча червонощoka жінка жбурнула в кімнату великий вузол з подушками, потім другий і внесла слідом сонного хлопця років п'яти, загорненого в лахміття сірої повсті. Три старших хлопці увійшли за матір'ю. Мов би у своїй кімнаті, жінка підійшла до ліжка і, розгорнувши дитину з мокрої повсті, поклала її на баваричну шкіру. Крикнула на старшого, тринадцятилітка:

— Беніто, а ти чого двері не зачинив?! — І почала прибирати важкі вузли в куток на лаву. Потім вибігла за двері й чути було, як вона загонить свого мула в стайню. Троє хлопців, блискаючи смолотними очима, жадібно втягали в себе часникову пару юшки й почали старанно роздувати вугілля в бразеро, підкидаючи свіже.

За кілька хвилин повернулася Ніна. Вона скинула з себе чорну шаль, з якої стікала вода. На голові мала білу косинку, на плечах зграбуно синю сукню, що рясними фалдами спідниці спускалася до щиколодок невеликих ніг у грубих черевиках.

— Одначе, на безплідність поскаржитись не можеш! — безцеремонно засміявся дід.

— Що ж, я в церкві чула не раз, що діти є боже благословіння! — відповіла поважно жінка.

— Ха-ха-ха, так це ти... Ох, насмішила! — зареготав дід, але ніхто не звернув уваги на його регіт.

Тим часом Ніна витягла з вузла штоф з горілкою, шматок вареної свинини та чималу хлібину і почала готувати все це на столі. Вона брала дерев'яні миски та ложки, краяла хліб на дерев'яну тарілку, і все це робила впевнено, мов би у власній хаті. Ось знайшла три грубі скляні чарки й старанно витерла їх краєм полотнища з свого вузла. А тоді підійшла до юшки на бразеро і, знявши чавунчик, спитала:

— Ну, то будемо вечеряти?

Дід, угледівши горілку і свинину, почав задоволено розправляти свої сиві вуса. Всі три хлопці уже сиділи на лаві за столом, а четвертий прокинувся і поглядав, протираючи кулаками оченята...

— Беніто, візьми Хозе до столу! — крикнула жінка і обтерла подолом табуретку для діда.

— Хауніто! Гей, Хауніто!

Юнак, що весь час не ворухився і слова не вимовив, кинувся прожогом до дверей і одчинив їх. В кімнату увійшла молода дівчина в гумовім плащі з головою, закритою гумовою ж відлогою плаща, і попрохала:

— Баронеса просить тебе негайно поїхати і привезти лікаря... наш хворий помирає... Швидше, швидше, любий Хауніто! Я мушу йти ще до консула і в аптеку... Моріс, ходім! Хауніто, їдь негайно!

— Через дві хвилини! — крикнув уже з стайні юнак. П'ятнадцятилітній хлопець у високих чоботях і теж у плащі з відлогою зазирнув на мить у кімнату. Дівчина, мабуть, не йняла віри і чекала, поки Хауніто запряже коня. Юнак, вимахуючи ліхтарем, крикнув ще:

— Сеньйора Жаннета, присягаю вам матір'ю і дівою Марією що зараз же поїду по лікаря!

— Ходімо, Жаннета! — сказав Моріс.

Дівчина й підліток причинили двері й зникли під дощем. Хауніто зайшов за капелюхом та своєю вовняною пелериною. Жінка, граючи чорними очима, запросила його:

— Сідай, гарний парубче, вечеряти!

— Дякую, я не голодний... Діду, я може не приїду на ніч, так ви про мене не клопочіться!

І Хауніто вийшов, гуркнувши дверима, а в сінях замкнув старанно замок на дверях комірчини й поклав ключ в кишеню...

В «Відлі вітрів» стояли тривожні ночі й дні. Шопен важко занедужав. Горлом лила кров, тяжкий кашель заважав дихати, холодний, липкий піт наскрізь промочував постіль, а хворий ніяк не міг зігрітися.

Вирок трьох лікарів Пальми, що складали наявну медичну версію міста, був суворий — «скоротечна форма сухот».

«Сухоти» — хвороба страшна. Сеньйор Гомесо, почувши цю жахливу вість, зробив візиту до своїх квартирантів.

— Сеньйора, ви завдали мені величезні збитки: ніхто тепер не найме «Віллу вітрів»; ніхто не схоче користуватися жодною річчю, яка була у вас! Ви мусите за свій рахунок отинькувати вашню мій будинок, пофарбувати вікна, двері й підлогу та виплатити мені вартість всіх речей — ось тут їх список! Так, так! Усі речі й білизну треба спалити, — життя дорожче... Ви маєте виплатити мені за ці всі втрати 3142 франки і, присягаю дівою Марією, я ще гублю на цім не менше тисячі франків.

Сеньйор Гомесо був не тільки збентежений, а просто в розпачі. Його обличчя, з перев'язаною щокою, тремтіло, а голос верещав тонким дискантом. І хоч він увійшов просто в кімнату хворого, але боявся дивитися в бік ліжка.

Аврора мовчки вислухала. Взяла грубий аркуш списаного паперу й хитнула головою:

— Будьте спокійні, сеньйор Гомесо! Французький консул дасть вам за поруку за мене... Пробачте, зараз у мене часу немає.

Сеньйор Гомесо пішов до французького консула. Це був підстаркуватий аристократ, якого велика революція примусила прожити голодну молодість, і він тепер старався надолужити втрачене, проводячи щоденно по вісім годин за їжею, обмірковуванням її з своєю дружиною та незмінним радником своїм провансальцем — кухарем П'єром. Французький консул зовсім не цікавився літературою Франції, але баронеса Аврора Дюдеван, — кузина Людовіка XVIII і Карла X, — привезла до нього рекомендаційні листи з Парижа від високих осіб, і він мусить, мусить за всяку ціну виправдати себе в цій делікатній справі. Французький консул подав сеньйору Гомесу два пальці, а дізнавшись, у чім річ, затупотів ногами і накричав на скупника свиней...

Скупник свиней вийшов з кабінету: гнів консула міг зле відбитися на його торговельних стосунках з французькими купцями, і він сам на себе нарікав, що не послав раніш свою дружину до консульші з приємним подарунком на кухню...

Дощі лили вже десять день. Це була безперервна злива. Місто обезлюділо. Вулиці мали вигляд річок... Аврора просила Хауніто з його конем і бідкою жити в неї. Юнак був радий тому. «Вілла вітрів» мала відокремлену садибу, де був сарай і стайня. Через сад можна було пройти на свинарню Гомесо і там, у кутку, побачитися з Кларітою. А крім того Хауніто щодня мав гроші від щедрої парижанки і обід та їжу завжди, коли бажав.

Шопен лежав тихий, покірний і зворушливо-делікатний. Здавалося, що він цілком примирився з смертю. Він розповів Аврорі все, що має вона зробити на цей випадок... Аврору глибоко вразила велична чистота Шопена в ці дні, — такої людини

вона ще не знала. Аврора самої себе не пізнавала з Шопеном: здавалося, що смертельно хворий викликав із глибини душі якусь нове, більше почуття до себе.

П'ять років тому Аврора жила в Венеції з Альфредом де Мюссе; там цей аристократ, красень і вже прославлений поет, смертельно захворів на білу гарячку (офіційно гарячка називалася нервовою). І що ж? Під час хвороби він показав себе таким, що вбив у ній кохання, викликав непереможну огиду до себе, і хоч вона не відходила від хворого і себе не шкодувала, щоб урятувати йому життя, але вперше зітхнула легко, коли вийшла його самого до Парижа.

Здавалося, Шопен читав її спогади своїми блакитними очима. Шопен жив у Парижі шість років і, звичайно, не міг не знати усіх зигзагів особистого життя Аврори, яка, за її власними словами: «своєю щирістю й одвертістю одгонила від себе друзів і озброювала ворогів».

Шопен зовсім інакше уявляв собі цю мандрівку. Він мріяв, виїжджаючи з Парижа, зберегти сувору зовнішню пристойність в відносинах до Жорж Санд. Він мав намір жити в окремому готелю і робити їй візити, як у Парижі. Вийшло інакше.

Другою несподіванкою були діти Аврори. В Парижі вона жила сама. Син Моріс був майже одного росту з нею, він багато чув про свою матір такого, про що не повинен був знати, і знав добре такі факти особистого життя її, які не могли не викликати в душі його сум'яття. Моріс тільки півтора року тому був вирваний матір'ю у свого батька... Жюль Букьоран, Ежен Пелльтан і Феліціан Мальфіль — один за одним були вихователями Моріса, але вплив їх зовсім не сприяв розвиткові в підлітку синівських почуттів, що почало надзвичайно бентежити матір. Жорж Санд вирішила на один-два роки самій взяти на себе освіту та виховання дітей в абсолютно новій обстановці, серед незнайомих людей.

Аврора взяла з собою всі наукові видання, потрібні їй для підготування до лекцій, і щодня з 12 години дня до 6 години вечора вчила дітей, додержуючись програми школи. Аврора любила казати товаришам:

— Я така щаслива трохи навчитися історії та вкупі з моїми дітьми якнайкраще вивчити свою рідну мову!

Генріх Гейне, який часто бував запросто у Жорж Санд і чув її лекції, одного разу сказав:

— Я дуже прошу вас, прекрасна моя кузино, зробити мене своїм учнем у французькій мові. Ті години, що я перебував на лекціях ваших дітей, переконали мене, що всій французькій Академії in соgro було б надзвичайно корисно бувати на ваших лекціях французької мови!

Життя Аврори заповнено, і навіть хвороба Шопена й тропічні зливи мало порушують розпис її дня. Діти сідають за книги.

а шитки щодня о 12 годині. Аврора дає їм математичні завдання і йде до Шопена... Вона витирає очом з теплою водою його тіло, переминає білизну, розповідає щось веселе, або згадує, як на початку заміжнього життя у неї йшла горлом кров. Її забороняли годувати й глядіти Моріса, а лікарі посилали щороку на курорти. Як для матері, немає для неї нічого неприємного в догляданні хворого, а її рівна лагідна вдача заспокоює Шопена.

Ось Моріс кличе матір і вона йде до учнів. Читає лекцію про Фукідіда Морісові, а з Солянк вивчає дієслово. В перерві йде до кухні і допомагає тендітній Жаннеті зробити бульйон і паштет для Шопена і наглядає і дає вказівки Петіті — іспанській куховарці, що не може не переперчити або пересолити страви... Потім читає Солянк лекцію з географії, поки Моріс переписує свою статтю про Жан-Жака Руссо.

О шостій годині родина обідає. По обіді, коли година дозволяє і хворому краще, Аврора йде з дітьми на прохідку. В юнацтві вона захоплювалася природознавством і вміє цікаво розповідати про каміння, комах і рослин, про тисячі різних речей і явищ.

Вечір іде на читання вголос... На розмови і спогади, Жорж Санд читає П'єра Леру «Про закон безперервності між XVIII та XVII сторіччями» — книга видрукувана 1833 року; тут є чимало сторінок, що дуже подобаються їй, і вона часто кінчає читання словами:

— Прийде час, і П'єр Леру стане популярнішим за Жан-Жака Руссо!

О 9-ій годині засинають діти. Аврора сідає в кімнаті Шопена за свій роман «Спірідіон». Вона робить екран, щоб затінити свічку, і пише сторінку по сторінці свою норму — дванадцять великих аркушів паперу за ніч. Коли робота йде легко, а хворий не відриває її своїми стражданнями, письменниця закінчує до 11 або до 3 години ночі. І якщо не почуває себе перевтомленою, пише листи — у неї велике листування з письменниками і друзями. Аврора спить до 11 години дня, якщо стан здоров'я Шопена дозволяє їй лягти... Останніх два тижні вона майже зовсім не лягає, а спить, сидючи в ногах хворого...

Назавтра неухильно повторюється розпис учорашнього дня. Аврора завжди на ногах, завжди заклопотана дрібними деталями життя хворого, дітей, Жаннети, Петіті і Хауніто. Хауніто привозить від кухаря П'єра з будинку консула продукти. Він каже на бідці дітей. Возить Моріса в бібліотеку з дорученнями від матері, якій для «Спірідіона» треба багато прочитати про давні католицькі монастирі... Хауніто незамінний під час цього потоку, коли хворий потребує ліків, лікарів, а на «Віллі вітрів» немає часом найпотрібніших речей... Жерстяник ніяк не закінчить залізну пічку, майстер щодня присягається, що завтра при-

несе її замовникам і щоразу виправдується перед Хауніто, Жаннетою або Морісом:

— Людське життя таке довге! Чого парижська сеньйора поспішає жити?

Від жару в бразеро всім болять голови, а у хворого починається морська хвороба. В дому немає зовсім грубки, і Аврора скаржиться:

— У мене таке почуття, що плечі мої загорнені в крижаний плащ!

Так прийшов вечір 3-го грудня, коли Шопен мав силу, щоб написати Юлію Фонтана лист:

«Я не можу вислати манускриптів — вони не закінчені. Три тижні я прохворів, мов пес, від простуди. Хоч тут вдень 18 тепла, хоч тут троянди, померанці, пальми і фінікові дерева квітнуть, я дуже застудився. І три найповажніших лікарі зібралися коло мене на консиліум. Один нюхав те, що я одкашлював. Другий стукав мене туди, звідкіль я викашлював. А третій слухав тоді, коли я кашляв. Перший вирік, що я незабаром помру. Другий заявив, що я вже помираю. А третій грізно прорік, що я вже помер...

Ну, а я живу тим часом, як і раніш жив. Я не можу простити Ясікові Марушинському, що він не дав поради, як мені поводитися з своїм гострим бронхітом, на який я віддавна не здужаю. З великими труднощами я врятувався від кровопускання, банок і т. п. операцій. Моя хвороба пошкодила прелюдам, які я тепер сам не знаю, коли ти вже одержиш...

... За кілька днів я житиму в найчарівнішому на світі місці: море, гори... все, що тільки хочеш. Ми переїдемо в старий, величезний, зруйнований і покинутий монастир Картезіанців, який Мендізабель, мов би нарочито для мене, вигнав. Близько від Пальми і ніщо не може бути краще: келії, поетичні кладовища!.. Словом, я почуваю, що мені там буде добре. Тільки мого фортепіано мені бракує. Я писав Плейлю, дізнайся у нього, скажи, що я слабував серйозно, але що мені краще. Взагалі мало говори про мене і мої рукописи. Пиши мені. Однеси сам пошту листи до батьків моїх, які посилаю».

Оберігаючи хворого, Аврора таїла від нього все, що могла схвилювати Шопена. Життя вимагало непередбачено великих витрат. Консул познайомив її з лихварем, який дав під векселі три тисячі франків. Редактор-видавець був незадоволений «Співрідником», за який виплатив письменниці наперед. Пошта з Марселя до Марселя йшла на пароплаві, а пароплави в дощові зливи не одпливали. Парижани кілька тижнів не діставали листів.

Під час хвороби Шопен ще дуже покохав Аврору. Почувши вдячності перетворилося в нього в ентузіазм перед нею. Фредерік почав дивитись на Аврору, як на свою дружину, а не тільки

кохану. Він уже мріяв про формальне одруження. Очима батька, матері, сестри і, навіть, Варшави почав він аналізувати своє почуття. Шукаючи в своїх думках фактів і доказів, потрібних йому, щоб виправдати особисте життя Аврори, починаючи від її першого кохання до Феліціана Мальфіля, хворий кінчив тим, що сам почав ревнувати її до минулого.

Надзвичайно ускладнювались і відносини Шопена з Морісом. Діти Аврори, як і вона сама, не знали зовсім родинного життя. Своїми спогадами й поведженням з матір'ю вони не могли не викликати у Шопена, який виріс в умовах суворо патріархальної родини, почуття ревності і осуду. Ці переживання зле відбилися на здоров'ї, тим більше, що Шопен старався потаїти їх.

— Авроро, ти неначе залицяєшся до свого сина, ти принищуєш себе до запобігання ласки у хлопця... Для чого це? — шоді дозволяв собі казати він.

— Невже ти мене ревнуєш і до Моріса? — дивувалася Аврора.
— Боюсь, що мою ревність перебільшують... Бачиш, коли я був в літах Моріса, я ніколи не смів критикувати поведження матері з друзями, — починав він.

— Дуже просто, ти був щасливим сином, який міг, не вступаючи ні в які компроміси з суворими ідеалами підлітка, глибоко шанувати свою матір... Для тебе вона ідеал жіночої чистоти! А я була нещасливою дочкою. Я проливала гіркі сльози, навіть не раз була слаба на нервову гарячку, тільки тому, що моя мати... мала до знайомства з моїм батьком дочку Кароліну, мена породила через три тижні після вінчання і вдовою прожила далеко не бездоганно, коли прикласти до неї моральні вимоги... Мій Моріс також нещасливий син, — червоніючи, промовила жінка.

— Авроро, вір мені, я віддам своє життя, щоб бачити щасливими дітей! — Шопен запнувся і не вимовив «твоїх» і не наважився сказати «наших», і укрит своє замішання, цілуючи Аврорині руки.

— Минуле наше — річ обмежена, яку можна оцінювати, а майбутнє — безкрайність, в якій я бачу тільки непорочність кохання мого до своїх дітей, — з глибокою щирістю відповіла Аврора.

Хтось покликав її і вона пішла. Розмова, як і тисячі інших тем — обірвалася, у Шопена через деякий час почала йти горлом кров. Божеволіючи з розпачу, Аврора намагалася допомогти своєму, полегшити його страждання, заспокоїти його... Затишаючи від кашлю, Шопен благав:

— Присягни мені, моя кохана, що я помру тільки при тобі, і я доживу до ста років!

— Присягаю, що ти помреш у моїх обіймах, коли я не вмураню! — урочисто промовила Аврора, цілуючи змарніле до простоти обличчя хворого.

— Бачиш промінь сонця? Це меч неба — не зламай же при сягу на цім мечі... Мені більш нічого бажати... — промовив хворий, заплющивши очі, і дві сльозини викотились спід його вій.

Зливи дужчали. Тинькування «Віллі вітрів» надувалося від вогкості й вкривало ліжка парижан, сипалось їм на голови вдень. Нарешті, вода почала литися на них... Французький консул при славі дві старовинні карети. Консульша, пишаючись з своєї християнської великодушності, дала родині Дюдеван і Шопену дві кімнати, що зимою не опалювались зза економії. Тепер їх добре нагопили і приготували для гостей. Хауніто мав при нагоді перевозити речі з «Віллі вітрів» в монастир.

В теплій кімнаті Шопен видужував... За кілька днів він міг уже сидіти за старовинними клавесинами консульші, хоч і скаржився потихеньку Аврорі, що струни його хворі на ревматизм.

Сеньйор Гомесо одержав половину того, що вимагав від Жорж Санд і пообіцяв у Марселі поклопотатися, щоб рояль Плейля був навантажений на пароплав якомога швидше та вияснити, скільки треба виплатити на митниці і за провіз. Шопен тішився і лічив дні, коли матиме свій рояль.

— Я люблю роялі Плейля! Струни цієї фабрики мають срібну звучність, трохи завувальовану, і такий легкий туше... Як передати мелодії Моцарта і Себастьяна Баха на іншому інструменті? — пояснював музика, зітхаючи над клавесинами.

Консул і консульша широко усміхались своєму гостеві, поки Аврора в прихожій вирішувала долю Хауніто, який веломовно вихваляв куховарські здібності своєї майбутньої тещі Ніни.

Юнак переживав дні великої тривоги. Ніна погрожувала одружитися з дідом... Хауніто вірив у можливість цього, бо дідові весела Ніна надзвичайно подобалася. Тепер його будиночок завжди заметений, і сам він мав щосуботи чисту сорочку, що дня гарячу страву і чарку горілки... Ніниним хлопцям дід розповідав казки та свої пригоди і вчив їх ладнати рибальські сітконопатити човен, який він втягнув у кімнату. Ніна попрацювала все лахміття на дідовому ліжку та взялася лагодити його, потішаючи старого то чудернацькими латками на його штанах, то пришитими гудзиками на його сорочці. Дід не бачив, що хлопці попереодягалися в штани та сорочки, дуже подібні на ті, в яких він або Хауніто ходили ще недавно. Ніна дала лад і скрипки до чоловіки кидали брудний та порваний одяг і з часом забували за нього.

Хауніто нічим не порушував дідової ідилії. Він жив на «Віллі вітрів» і щодня бачився з Кларітою. Сеньйор Гомесо близько роздивився Хауніто і, виявивши здібності юнака, побожно порадив дружині вивернути з платні покоївки гроші, за які піп поготився вигнати сатану з Кларіти. Мусила тепер дівчина щодня ходити до церкви і чистити в ній металеві речі, мити статуї прати і цирувати старовинні мережива покривал, що на престолі.

і таке інше. Хауніто заспокоювало те, що разом з Кларітою ходила працювати до церкви також її богомільна господиня.

Сеньйор Гомесо переніс своє залицання на парижанку Жаннету, підмовляючи її кинути посаду. Жаннета за півтора місяці змогла збільшити свою платню удвоє. Зміна покоївки-парижанки на місцеву могла б дуже тяжко відбитися на літературній праці Жорж Санд: не диво, що вона вживала усіх заходів, щоб залишити Жаннету.

IV

Сеньйор Гомесо поїхав на торги у Марсель. Всі речі парижани були вже в монастирській келії. Хауніто одвіз туди навіть валізу пічку, а другого дня і Ніну з дітьми.

Дід побачив спорожнілу свою скриню, підслухав, твердим бувши, залицання Ніни до онука, наслухався докорів від жінок-сусідок і удав, що не помітив од'їзду тимчасової хазяйки своєї господи. Ввечері, коли Хауніто повернув додому, дід вустрів його так, мов би онук приїхав з Америки:

— Мій хлопче, кажи мені, чим я можу допомогти тобі?

— Я хочу справити бучне весілля. Я хочу, щоб мене і мою Кларіту шанували попи, міліціонери й міщани, і щоб моє слово в Пальмі цінилося на золото! — вимовив юнак чистим і звучним голосом, наче давав присягу.

І це була справді присяга. Онук рибалки, син ченця та повії поставив перед собою мету — здобути для себе і для своєї родини повагу і пошану там, де всі його цурались, гидували ним і глузували з нього.

Всі засоби, що допомагають досягти мети — добрі. Хауніто відкрив дідові своє серце. Дід благословив онука і став його опільником. Дід навіть Кларіту похвалив:

— Вона ніколи не докорятиме своєму чоловікові його батьками. А коли допомогти її братам стати путящими ремісниками, то матимеш з них на старість добрих родичів, — хлопці кмітливі.

Хауніто мав намір викликати діда на щирість і дізнатись про гроші. Він не уявляв собі, коли нарешті зможе справити весілля, забрати свою Кларіту від Гомесів. Та впертий був старий.

П'ятнадцятого грудня випав теплий сонячний день. Жорж Санд вирішила використати його, щоб перебратися в монастир. Шопена затушкували і, поки можна було, везли в кареті. З карети Шопен пересів на Хаунітову бідку, а з бідки на спину муля. Жорж Санд з дітьми пішла пішки.

Картезіанський монастир Вальдемоза називали ще шартрезою. Шартреза складалася з трьох монастирів — це було містечко, на узліссях Лаври, яке будувалось протягом тисячоліття. Всі будинки тут збудовані міцно, навіки.

Шартреза була оголошена державною власністю. Тут міг наїняти кімнату кожен, хто мав потребу відпочити або полікуватися гірським підсонням. Це були надзвичайно романтичні будинки з подвір'ями під дахами, або довгими галереями.

Всередині найстаровиннішого монастиря, збудованого чотирьохкутником, було монастирське кладовище. Кожен чернець копав собі могилу ще за життя. Білий хрест був єдиним пам'ятником. В кутку під лавровим деревом була криниця, а кругом хреста коло чорних кипарисів. З усіх боків кладовища келії. Там можна було бачити статуї святих та старовинну різьблену обстановку церков...

Подвір'я нового монастиря було значно більше. Тут стояли замкнені аж дванадцять каплиць та одна художньо прикрашена ганчарями та різьбарами церква. Арабський орнамент скрізь: на мармурі, дереві, кахлях стін і плитах майданчиків і стежок.

Стояла кілька день година. Жорж Санд з дітьми, а часом і з Шопеном щодня виходила на огляд шартрези. Хауніто був проводирем.

Другого дня він привів парижан в церкву і показав статую святого Бруно. Письменниця довго розглядала статую і хвалила.

Хауніто, гордий з цих похвал, показав письменниці інші статуї свого батька і був невимовно вражений, коли вона сказала:

— Різьбар був малокультурною людиною. Він не знав анатомії і не мав уявлення про перспективу. Які мізерні та нікчемні всі його інші праці! Мабуть статую Бруно він робив у запаленні або під впливом релігійного екстазу, і ці почуття під час творчості піднесли його над самим собою.

— Сеньйора сказала мов пророкиця. Цей чернець (Хауніто медве не вимовив «мій батько») різьбив святого Бруно на другому році свого монастирського життя, коли він знав одно: молитися та вивчати біблію. Цей різьбар був малописьменним селянином і всі інші статуї різьбив тоді, коли мав уже багато кавказу за пияцтво та інші гріхи.

В монастирі мало жило квартирантів. Жорж Санд познайомилася з одною землячкою своєю із Марселя і купила в неї кілька фунтів гусиного пуху. Вона зробила дві подушки і принесла їх хворому:

— Ти сердився, мій друже, на вовняні подушки? Ось маєш пухові!..

— О, моя добра, для чого ж цю розкіш тільки мені одній? — скрикнув зворушений Шопен.

Парижанам усе було нове і цікаве в монастирі. Другого дня поки Аврора спала, Жаннета, Ніна, Моріс і Солянж взяли гуртом топоти пічку:

— Вона прокинеться, а в нас уже тепло! — кашляючи від диму, казав Шопен.

— Ні, ні, вам і Солянж треба вийти з кімнати. Ми одніні

мо двері, щоб випустити дим, а то мама прокинеться раніш! — сказав Моріс.

— Мама уже прокинулася! — засміялася Аврора зза шотландського пледа, що закривав альков, і звеліла Солянж і Шопенів негайно вийти в другу кімнату. Моріс одчинив двері.

Розпалювали пічку більше як годину. Ось уже немає диму. Зачинили двері. Покликали Шопена і Солянж.

— Я не хочу бути в тім колі пекла, де Данте бачив підлабузників та інших грішників! — скривився Шопен.

Моріс кинувся до книги Данте і розгорнув її:

— Де, де це сказано?

— Ось, пісня вісімнадцята, коли Данте з'являється у вогняному колі пекла: «...І нахилившись над ямою, я побачив засуджених; вони були вкинені в таку мерзоту, що мені здалося, ніби там зібрані усі нечистоти всесвіту»... — жалібно перечитав Шопен. На це Аврора завважила, що він даремно потурбував Данте... Жерстяник, що зробив цю пічку, індус. Бо пічка вимагана коров'ячим кизяком. А індуси в старовину мали корів за богинь і свіжими кизяками обмазували свої житла і себе самих під час епідемій, — тоном учительки промовила Аврора і взяла Данте з рук сина: — Тобі ще цей твір не зрозумілий. Треба добре знати історію стародавнього світу та середньовіччя, щоб зрозуміти «Божественну комедію».

Шопен переогодом, коли діти вийшли, сказав:

— Я був менший за Моріса, коли вперше читав поему Данте; геніальний твір ніколи не може пошкодити дитині.

— Коли моя бабуня взяла мене з монастиря — я мала шістнадцять років. Бабуня моя славилася широкою освітою і була послідовницею великих філософів XVIII століття, але я виросла в епоху реакції у Франції, і мудра моя бабуня не хотіла бачити мене антагоністкою моїм сучасникам. Вона віддала мене на три роки в монастир і потім казала мені читати їй вголос Шатобріана — «Геній християнства», твори Бозальда, в яких жорстоко висміюється Жан-Жако Руссо... і взяла з мене слово честі, що я прочитаю твори Вольтера не раніш, як після тридцяти років. І я додержала це слово, — просто пояснила Аврора.

Шопен нічого не міг відповісти: раціоналізм очевидно був в крові Жорж Санд. Він заглибився в читання дантової поеми. Аврора поснідала і почала свої лекції дітям.

Того дня ввечері Аврора попросила Фредеріка послухати розділ з її роману «Спірідйон». Вона пояснила:

— Мое юнацтво припало на роки жорстокої реакції на моїй батьківщині. Десять і п'ятнадцять років тому ідеалом французької молоді мало бути — священство. Література повна зневаги, образ і недостойних жартів над філософією XVIII сторіччя. Марсельезу мій право співати тільки сатана, і це в творі Шатобріана!

— Нагадую тобі, що батько мій француз, зв'язаний душею з

Францією. Коли я читав Вольтера, Руссо або іншого славного філософа XVIII століття, то я знав, що книги ці заборонені у Франції. Мати моя любить Шатобріана, і я читав його їй угодос... Але я не уявляю, як можна писати художній твір літературний, скажемо, роман, по брошурах П'єра Леру,— щиро при знався Шопен.

— Фредерік, ну який же ти лукавий слов'янин! Підкажи мені слова, щоб спитати тебе про те, чого я не вмію назвати... зніяковіло вимовила Аврора. Молодший на шість років проти Аврори, Фредерік мав тепер вигляд старшого, хоч він щиро не розумів сьгодні її питання і цього її замішання.

— Ти хотіла прочитати «Спірідіона»? Мушу тобі признатися, що я щоранку перечитую все, що ти пишеш за ніч... Звичайно крім листів,— червоніючи якось раптово на саму гадку про можливість такого припущення, сказав Шопен.

— Ну, яка твоя думка? — спитала Аврора одним духом.

— Хіба я авторитет у літературних справах? Особисто мені подобалося те місце, де Спірідіон в своєму рукопису каже, що місія Христа на землі закінчена і що людськість повинна чекати когось нового, хто скаже нову істину... Це написано сміливо як на наші часи, хоч може і не ясно. Мистецтво потребує сміливих і одважних голів, які висловлюються одверто і голосно. Ну, от примусила мене наговорити!..— Шопен поклав руку Аврорі собі на чоло і замовк.

Крізь вікно світив місяць. Вітер шурхотів засохлими бур'янами серед трухлявих уламків руїн. Аврорі і Фредеріку причувався то стукіт дерев'яних чернечих сандалій об стерту цеглу стежок у садочку, то старече мимрення молитви під склепіння келії.

Аврора познайомилась з ченцем Буенавентуро — монастирським аптекарем і бібліотекарем, що нагадував письменниці рою із «Спірідіона» — Олексія. Він продав їй ладану, щоб кизиківий сморід не дратував Шопена, а також особливого якогось лою для розтирання хворого і трави від ревматизму для Моріса і самої Аврори. Цей чернець жив у монастирі всупереч наказів уряду і через те весь час ховався від сторонніх. А Жорж Санд завжди знала, де можна його бачити; вела з ним довгі розмови, брала книжки з монастирської бібліотеки, захованої на хорах у замкненій церкві.

Одного дня Моріс, разом з Хауніто, вернувся з міста, куди вони їздили за продуктами. Продукти купував, як і раніш, куди хар консула і везли їх на бідці до монастирської брами, а далі перекладали на коня та несли на руках. Моріс, веселий, хоч і в поясі мокрий, влетів у кімнату Шопена, танцюючи танок індійців.

— Прибув рояль! — урочисто скрикнув він.

Шопен так зрадів, що кинувся обіймати хлопця. Вирішив сьогодні ж навідатися, куди належало, щоб просити перевез

роля у монастир. З Шопеном зібралася і Аврора: викупити роля коштує не дешево. Треба було звертатися до консула, щоб не переплатити... Грошей знов не було. Аврора мусила здобути гроші так, щоб Фредерік, надзвичайно вразливий в цих справах і абсолютно непрактичний в житті, не знав про борг.

В митниці парижанам заявили, що вони мусять заплатити 600 франків. Ціна нечувана. Консул не радив давати більше 300 франків і брався улаштувати справу. На ці турботи пішло кілька день. А коли всі формальності були виконані й 300 франків виплачені — полили дощі... Всі прагнули сонця. Всі мріяли про сонячну, ясну годину. Шопен від хвилювання перестав спати і трохи не занедужав. Дощі лили. Розмивали дорогу, закидали її купами каміння, наносили великі кучугури чорнозему, викручували ями. Що може бути сумнішого, як цей нескінченний стукіт зливи в вікна, стіни й дах загубленої в зруйнованому монастирі келії?

Одної ночі лютувала буря. Вітер шпурляв гілками кипарисів, цитрининових та гранатових дерев. Шопен, Жорж Санд і діти радли бурі, казали:

— Неодмінно буря розжене на завтра хмари!

— Буде, буде сонце завтра!

— Два з половиною місяці був я безробітний! Мій видавець, мабуть, уже переконаний, що його тисяча франків пропала! — відхнув музика.

— Бачите, зорі на небі? Хмар більше немає! — закричав Моріс.

Шопен обіцяв Хауніто за доставку роля в монастир п'ятдесят франків. Жорж Санд жахалася:

— Тільки за три кілометри!

Сонячний день настав. Діти заявили, що не будуть сьогодні вчитися. Вчителька погодилася. Ходили цілою родиною гуляти та виглядати дорогоцінного гостя. Куховарці Аврора доручила засмажити на рожні курку — нечувана розкіш!

— На честь прибуття з Парижа роля!

Ключар Фердінандо — поклонник куховарки Ніни — притягнув чудовий фотель чорного дерева, весь виточений, з готичними колонками та широким мереживом різьби... Солянж поклала на сидіння смугасту подушку. Моріс відсунув дві шухляди і одразу ж придумав:

— Це буде наша книжкова шафа!

— Фредерік, ти маєш на цім престолі вигляд французького дофіна! — сказала Аврора.

В цей час хтось постукав у двері і незнайомий голос спитав польською мовою:

— Пан Фредерік Шопен тут мешкає, прошу пробачити за турботи?

Шопен зробив кілька кроків до порогу, поки впізнав у мізерній постаті парижського джигуна, свого малознайомого земляка:

— Здається, пан Дембовський?

— О, в пана Фредеріка чудова пам'ять! Перепрошую, я думав, їхав і йшов і ось загубив калози і трохи не залишив у боці лоті один цобіт — боюсь, що мені доведеться босому повертатися до міста!

Ноги гостя справді мали жалюгідний вигляд. Тонке взуття розлізлося, підошви блищали білими цвяхами... Жорж Санд жалем промовила:

— На жаль, наші чоловіки мають малий розмір взуття, і ми навряд чи зможемо вам допомогти.

— О, не клопочіться мною! Я виріс в Італії і звик до всякого взуття... Я привіз вам усім листи. Моя кузина мадам Марліані доручила мені щиро вітати вас усіх...

Дембовський викидав слова, як гілзи, пачками. Це був не ймовірно верткий чоловік того вигляду від 30 до 50 років, що надовго пристає до деяких людей. Аврора дивувалася: ніколи її приятелька-іспанка не хвалилася перед нею, що мала кузенів півполяка, півіталійця. «Може він себе називає кузеном, як Генріх Гейне мене, ведучи наш рід від Апполона?» — подумала Аврора, розглядаючи гостя.

За розмовами і читанням листів непомітно минув час, коли Хауніто широко відчинив двері перед роєм у ящику.

— Хауніто, обережно відкривайте ящик — у ньому роєль мусить і повернутися до Парижа! — застерегла Аврора.

Ящик зсередини був оббитий товстою повстю. Чоловіки одні несли ящик на горище. Шопен пробіг пальцями по клавіатурі. Одкрив віко. Перевірив реєстри. І веселий краков'як розсипав у келії мелодію далекої Польщі, її народного танку. Всіх насмішив Дембовський, що при перших звуках краков'яка підхопився з дивана і став в позу кавалера перед господинею, а коли вона відмовилась, підхопив Солянж і закрутив біляву гарненьку дівчинку... Шопен через плече дивився на свого земляка і весело сміявся, вперше так сміявся в Картезіанському маністирі.

V

Келія в шартрезі наповнена тепер звуками музики з ранку до тої хвилини, коли Аврора, стомлена нічною роботою, засинає. Ось Шопен вперше грає свій прелюд. Всі вражені. Навіть маленька Солянж дивиться якимсь особливо блискучим поглядом на брата і маму... Потім Фредерік починає записувати або переписувати написане раніш. І тоді починається знов... Виринає та одна мелодія, то друга... По-новому звучать окремі пасажі. І на це йдуть довгі дні. Нові варіанти не задовольняють Фредеріка, і тоді Аврора, вибравши зручний момент, просить його поновити перший варіант. Він починає грати. Обличчя його світ

лінає, очі починають дивитись впевнено, а усмішка стає радісною ...

— Та це ж написав десять день тому?! Нащо ж було себе так мучити? — допитується жінка.

— Як нащо? А щоб перевіритися, що краще я не можу зробити ... Натхнення, моя прекрасна папі, непевна річ! Хто може ручитися, що в запалі почуття я не поставлю готичної башти на мавританській будові, або витримаю пропорційність основної теми? Музика — мистецтво майже математичне в основі своєї гармонії ... — втомлено, майже пошепки, і одразу жалкуючи про свою многословну щирість, промовляє Шопен і підводиться. А через який час знов по-дитячому прохає:

— Не надавай моїм окремим словам особливого значення. Я зовсім не вмію висловлювати словами свої почуття ... Та ще цією вашою французькою мовою, такою холодною і жалюгідно-малозвучною!

Моріс і Солянк почали брати лекції музики у Шопена. Натрій його став тепер спокійніший.

— Жорж, ти пригадуєш? Ми були в гостях у Ліста в Швейцарії? Співачка Малібран, сестричка Полінки, з сльозми на очах читала вірш свого батька, іспанського поета Маноеля Гарсія ... Франц написав «Рондо-фантастік» на цю пісню і присвятив її тобі. Ввечері він вперше грав її нам. Вікна були одчинені. Ти сиділа біля вікна на озеро, і вогник твоєї папіроси показував твоє місце. Солянк заснула біля графині Марі. Мальфіль сидів на килимі просто на підлозі. А учень Франца Пуцці потихеньку гриз горішки і всі на нього сердились. А коли всі ми спали, ти написала на музику ліричну казку і назвала її «Контрабандисти».

— Море, гори, ченці, Іспанія — це все є і у нас. Але в нас немає розбійників, застольних пісень, бійки з кинджалами і блатородних контрабандистів, коли не лічити чорнобривого Хауніто, — під загальний сміх промовив Шопен.

— Ви всі, здається, обвинувачуєте мене, що я написала про Іспанію, не знаючи її? Хіба я не розповідала вам про свою подорож у Мадрид? — спитала Аврора під загальний сміх родини.

— Жорж, ти була в Мадриді? — скрикнув занадто голосно і занадто фамільярно Моріс.

— Мамуню, розкажи нам! — обнімаючи матір, попросила Солянк.

— Це, мабуть, тоді, коли ти провадила на піренейських курортах курс лікування? — спитав і Шопен.

— Це було в 1807 — 1808 роках. Моя мати посварилася з матір'ю мого батька і вирішила поїхати з військом Мюрата до Іспанії. Мені було чотири роки. Але я добре все пам'ятаю. Мій батько служив адъютантом у Мюрата і ми жили разом з ним у величезному палаці Гоцоя — князя всесвіту. Я спала в ліжку

й гралася забавками принців, що втекли від французького війська. Мені розповідали казку про принца Фанфароне. Я погано тоді розбиралася, що казка, а що дійсне життя і прозвала Мюрата принцем Фанфароне. Мюрат називав мене своїм ад'ютантом і звелів кравцеві пошити мені форму. Мене одягли в гусарські рейтузи, гаптовану курточку, хутряну шапочку, прицепили ментик і дали шаблю. Найбільш подобались мені чобітки з острогами. Я довго стояла перед великими люстрами палацу, розглядаючи себе... Або виходила на балкони й дивилась на вулицю Мадріда.

У моєї матері тоді народився сліпий хлопчик і вона безперестанку плакала над ним. У формі мені було душно, і я розлюбувала її. Коли іспанські селяни почали гнати нашу армію з своєї землі,— мені й матері прийшлося дуже тяжко. То мене на якийсь солдат на своєму плечі, то вершник віз мене на гризачі коня. Я плакала з голоду, і не було ні в кого шкоринки сухарика, щоб заспокоїти мене. Ми не милися. По моєму тілу пішла короста. Я бачила, як гинули коні й солдати нашої армії. Мати моя привезла мене і мого братика до бабуні, де сліпий незабаром помер. Через кілька місяців ховали і мого батька — кінь кинув його вночі на гостре каміння.

— Мамуню, а ти привезла в Ноган до бабуні свою гусарську форму? — запитала Солянж, не звернувши уваги на трігичний кінець оповідання.

— Що могли ми привезти? Все, що можна було у нас забрати — забрали... Ми тікали в спеку... Моя бабуня обійняла мене в подраній чорній сукні, босу і простоволосу...

Жорж Санд захоплювалася оповіданнями на музичні теми Гофмана. Шопен одмовчувався. Нові твори, над якими він тепер працював з таким завзяттям, якимось враз віддалили його від Аврори. Жінка вперше зустріла творчу індивідуальність, яку вона не вміла пояснити собі. Це була щоразу несподівано прекрасна і по новому проста душа... Аврора почала вивчати слов'янство і музику, а передовсім історію Польщі та творчість Адама Міцкевича. Кохання Аврори завжди будило в ній непереможне бажання якнайодвертіше розповідати про своє життя, свою вдачу, свої замисли, свої переживання. Шопенове кохання було зовсім інше: глибока пошана до милої, страх показати себе негідним її почуттів, робили його скупим на спогади. Він ніколи не розповідав про рідних і близьких серцю, наче страхався, що не зуміє показати їх на відповідній височині. Навіть соромився згадувати і про своє власне життя і коли що розказував, то довго потім мовчав, смуючи, мов би зробив негідний учинок.

Щонеділі Хауніто з Кларітою бачилися в печері. Їх не лякала негода. Навіть буря і злива не ставали на перешкоді. В печері

Хауніто різьбив. Часто він приносив з монастиря старі статуї, які викрадав з замкнених келій. Ніна, мати Кларіти, користуючись своїм впливом на ключаря, також не раз передавала Хауніто святих. Молода пара не бачила в цьому гріха. Кларіта справно реставрувала статуї, фарбуючи їх наново і покриваючи лаком відповідно до вимог сучасних покупців. Кларіта сьогодні почала :

— Жаннета таки покинула парижан. Сеньйор Гомесо найняв її кімнату. Як же тепер всі житимуть ?

— О, у них тепер Марія - Антонія, твоя мати і Катіліна. Ну, і звичайно четверо твоїх братів та двоє хлопців Катіліни. Правда, хлопці в келію не показуються, їм матері виносять їсти в коридор. Парижани — щедрі люди !

— Вони, мабуть, дуже багаті, Хауніто, коли витрачають тільки грошей ! — сказала Кларіта.

— По - моему, багатий тільки музикант. Він дає гроші дуже щедро. А сеньйора, мабуть, бідна, вона завжди записує видатки, і в неї не легко викрутити пезету. Моріс точнісінько такий як і вона.

— Чи довго вони житимуть у монастирі ? Ти казав, що братів одведеш у вчення ... Беніто міг би до нашого весілля заслужити у жерстяника ласку.

— Це правда. У нас були б почесні й багаті гості ... Завтра одведу Беніто.

Тепер, коли весілля вирішено було справити після великодня і треба було багато працювати, щоб упоратись з усіма наміченими справами, наречені поводитись зовсім інакше. Вони вже не мали часу на пестощі, а мов два товариші, заклопотані одною важкою роботою, намагались закінчити її добре. Хауніто не втерпів далі :

— Марія - Антонія та інші жінки радять справити весілля в монастирі.

— Весілля в монастирі !? Як це можливо ? — скрикнула дівчина.

— Марія - Антонія каже, що в монастирі весілля нам обійдеться багато дешевше ! А я згоден, що це зручніше : не насміятись гості у нашій хаті, не повітопчуть грядок ... На весіллі в рибалки Пабло, пригадуєш, повибивали шибки в вікні, залили вином біле покривало на ліжку, такого нарobili в хаті, що бідний Пабло тільки лаявся, а його молода жінка плакала, — умовив Хауніто.

— Чи прийдуть до нас почесні гості в монастир ? Мій милий, про це треба порадитись з попом ... Добре, я поговорю з сеньйорою і старою Петронеллою, — по довгій ваганні промовила збеніжена Кларіта.

— Ходім до Марії - Антонії сьогодні ! Вона вже давно намагає, що ти не приходиш, — сказав Хауніто.

Молоді поприбирали в печері й вийшли. Заходило сонце. Червонясте небо відбивалося в морі й залило густо рожевими сутінками все зелене узгір'я Вальдамози.

Марію - Антонію вони застали у великому хвилюванні. Це була висока, огрядна жінка років за п'ятдесят, з повним підборіддям і маленькими очима кібця. Замолоду Марія - Антонія покорила серце ігумена монастиря і стала його розвагою. Вона приходила на всі церковні відправи у монастир разом з богомільцями, але не завжди повертала з ними до міста. Ігумен купив їй будинок на тихій вулиці. Дітей у Марії - Антонії не було, а як почала вона старіти, то виявила пристрасть до кумівства: мали сотні хрещеників.

Ігумен помер ще перед закриттям монастиря. В революції Марія - Антонія утратила права власності на будинок — за це вона кляла двох своїх хрещеників. А коли монастир оголосив власністю держави і почали здавати келії дачникам і приїжджим, то Марія - Антонія оселилася в монастирі на правах не то економки, не то управительки. Коли парижанка - покоївка покинула Жорж Санд, звичайно, Марія - Антонія запропонувала парижанку свої послуги. Ніну вона рекомендувала на покоївку і свою помічницю, а Катіліну на пралю. Жорж Санд мусила дати згоду, їй треба було спішно переробити роман «Лелія», кінчити статтю про А. Міцкевича і філософсько - музичну драматизовану п'єсу «Сім струн ліри». Ці твори вимагали чималої підготовки: книги, книги і книги були скрізь.

Шопен жив у великому творчому піднесенні, і Аврора турбувалася, як ніколи, за його ще слабе здоров'я. Шопен не зносив найменшого безладдя в покоях і потребував, щоб пічка не згасала...

Марія - Антонія взялася обслуговувати родину Жорж Санд з своїми двома приятельками. Марія - Антонія зовсім не могла бути непомітною в квартирі, вона безперестанку співала фальшотом молитов...

Сьогодні був сонячний день. Всі ходили гуляти. Суворий з творник Буенавентуро роздобрівся так, що погодився показати Фредерікові монастирський орган. Моріс запевняв, що раз увечері побачив якогось ченця під дверима Шопена. В кожному разі сьогодні чернець був лагідний і не дивився осудливо на чоловіків костюм Аврори. Часто вередлива, Солянк теж була в гуморі сьогодні.

В Марії - Антонії зайшла розмова про парижан. Хауніто брався до них навідатися, бо казав сеньйор, що завтра поїде з міста.

— Куди йому там їздити? Та він ледве ноги переставляв. Мабуть, недурно любить ходити по монастирському кладовищі — тягнуть його до себе наші мертві! — сердито промовила Марія Антонія.

— А мені хіба що? Він щедро дає гроші — гроші мені потрібні, — усміхнувся Хауніто.

— От золота голова! — з захопленням скрикнула стара, коли юнак зник за дверима, і додала: — А що я тобі раджу? Ставай і ти на службу до парижан — у них мало роботи. Діти там прибирають. Сеньйора своєму Фредерікові сама варить їсти. Петронелла казала, що на твоє місце хазяїн хоче взяти Жанету, — улесливо почала стара.

— Хоче, щоб сеньйора французьку мову розуміла. Для Жанети окрему кімнату дають... Я мантилью вишивати закінчила... — губи у Кларіти затрусилися від образи.

— Як ти не підеш сама, то Гомеси на тебе щонебудь вигадують... Сама розумієш... Ім не хочеться купувати тобі весільний подарунок, краще по-доброму тепер од них одійти, то може що й подарують! Я з Петронеллою подбаю за це, — пообіцяла Марія-Антонія.

Перше видання роману «Лелія» вийшло 1833 року. Це був тільки третій роман молодой письменниці.

Католицьке духовництво зняло лемент. Клерикальні критики шарували образливі статті про Жорж Санд. Офіційний критик Капо де-Фельнд умістив в урядовому журналі грізну рецензію на всі три романи письменниці; він зачепив також і особисте життя Жорж Санд, розповівши всілякі плітки.

Сент-Бев і Гюстав Планш взяли під захист письменницю. Прогресивна преса повторювала слова Г. Планш — «Що таке романи уславленої де-Сталь «Корінна» та «Дельфіна», як не університетські лекції, або дотепна салонна імпровізація?! Тим часом «Лелія» — не що інше, як міркування нашого століття над самим собою, це — скарга суспільства, що опинилося в агонії... Воно зрікалося бога та істини, покинуло церкви, а тепер взялося рятувати свою душу і каже про божевільні мрії»...

Гюстав Планш навіть викликав офіційного критика на дуель. У парижських салонах запевняли, що жертвою дуелі стала невинна королева, вартість якої мусив виплатити її власникові видавець романів Ж. Санд — Бюлоз.

1836 року письменниця почала переробляти «Лелію». Вона хотіла показати свою героїню дійсною дочкою сучасної епохи. Але робота над «Лелією» ніяк не давалася Ж. Санд, і вона все відкладала. Тепер вона вирішила закінчити її.

Для роману «Лелія» відбувається частково в монастирі або біля монастиря. Письменниця намагалася дати образ жінки-героїні, рівної безсмертним образам Дон-Жуана і Фауста. В «Лелії» є чимало автобіографічних деталей, а герої роману списані з друзів та знайомих Ж. Санд.

Перебування в Картезіанському монастирі збагатило новий

варіант «Лелії» надзвичайно майстерними малюнками монастирського кладовища та тонковиконаним портретом католицького ченця Магнуса, що провадить боротьбу з власною плоттю. Домати і життєві, людські вимоги.

Жорж Санд писала «Лелію» спокійно, щоденно списуючи певне число сторінок своїм розбірним письмом. І «Лелія» була закінчена.

Аврора тепер сама варила для Шопена. Вона піклувалася про нього як ніжна сестра.

Шопен діставав листи від польських аристократок, які іронічно висловлювались про недовговічність «вічного кохання». Що з того, що його наречена Марія Водзинська одружилася з графом Скарбек, коли він так скоро забув польку заради немолодої француженки?

Листи батьків теж були перейняті тривогою: було очевидно, що Аврору ніколи не прийме родина, як бажану дочку, улюблену сестру.

Темніли ночі одна за другою. Ночі творчості Жорж Санд складалися в грубі рукописи, а про дні вона писала так:

«Ми були самотні на Майорці, наче в пустелі. Коли роздобували харчування на день — тішилися тим. Та зима тяглася неймовірно довго. Сум чимраз більше сковував і в моїм серці всі сили здавалися веселою та задоволеною. Здоров'я нашого хворого дедалі гіршало. Вітер вив серед гір. Дощ бився у наші вікна. Грізний гуркіт грому, здавалося, пробивав товсті мури будинку й прилучав свій голос до голосу та сміху дітей, що гралися в кімнаті. Орли згубили усяку пристойність перед нами: розривали пташок на гілках дерев перед нашими вікнами. Бурливе море надовго затримувало пароплави. Ми почували себе полоненими в далечині від усякої культурної допомоги, від усякої доброзичливої симпатії... Смерть ніби маяла над нашими головами, намагаючись вихопити одного з нас, а ми, самотні, взято виривали в неї здобич, тоді, як усі навколо намагалися швидше спихнути її в могилу, щоб покінчити разом з джерелом пошесті, якої всі страхалися. І все ж ми почували себе такими дужими, що коханням, взаємним піклуванням і турботами та усього одне до одного, як могли, задовольняли наші потреби добротворчій симпатії друзів та знайомих... Мені здається, в таких умовах душа зростає і прив'язання височіє, набуваючи нової сили».

Шопен не поспішав одсилати свої прелюди, які він старанно переписував в заповітний зшиток. Вечорами Фредерік читав поезію Адама Міцкевича. Щовечера дві години звучала рідна йому глухуватому голосі музики. Іноді Шопен сідав за рояль, щоб в звуках полонезу або мазурки краще пояснити ті чи інші строфи «Дзядів» або «Пана Тадеуша». Моріс і Солянж слухали.

індивідуальними великими очима. Аврора доглядала грубки, час від часу подавала Фредерікові то тепле молоко, то чашечку узвару, то читала вголос відповідні рядки французького перекладу.

Так минали години перед тим, як діти лягали спати. Тепер часто в один час з дітьми лягав спати і Фредерік; слабкий стан його здоров'я потребував сну.

Яка б не була негода, Жорж Санд з Морісом та Солянж щодня ходили оглядати монастир; про це розповідає сама письменниця:

«Не минало жодної бурі, щоб не завалилася десь стіна, або дах у шартрезі. Ніколи й ніде не чула я в звуках вітру стільки жалібних голосів і такого розпачливого завивання, як у цих дупках, порожніх галереях! Плюсик численних струмків з гір наді зливався в один широкий потік. Швидкість чорних і білих хмар вражала своєю бистротою. Велична однозвучність рокотання моря едналися з свистом бурі, з благальними зойками перелітних птахів, розкиданих на своїм шляху голосним вихором. Часами вся природа одягалася у погребне біле запинало туманів, і я з своїми дітьми губилася серед руїн монастиря. І тільки лікарник своїм блукаючим вогнем збирав нас».

Діти з матір'ю повертали додому й знаходили Шопена за фортеціано. Музика був блідіший, ніж коли його залишали, і стривожений їхньою відсутністю, але часто задоволений новим своїм твором... Одного вечора він кілька хвилин не міг говорити від хвилювання.

— Я чув великий гуркіт. Мені здавалося, що стіна вже навіки поховала всіх вас під своїми руїнами! — пояснив музика.

— Ми живі, живі й веселі, тільки трохи голодні! — відповіла Аврора, скидаючи з своїх чорних кучерів фетровий чоловічий капелюх... Свіжа й проворна, вона здавалася старшим братом свого сина. Кларіта чекала в їдальні з вечерею. Фредерік показував списаний нстиний папір, і в його блакитних очах жінка читала втому, тугу і гордість.

Діти за вечерею розповідали про свої пригоди. Аврора з довшою точністю малювала словами краєвиди сьогоднішньої екскурсії і свої спостереження. Після вечері Фредерік грав новий прелюд, попередивши:

— Солянж, не засни!

Тужлива мелодія прелюду наповнила сутінь келії. Полум'я пічки одкидало від високої спинки фотеля з готичними стовпиками та широкою прозорою різьбою фантастичну тінь на стіну. Довгі й тонкі пальці Фредеріка злітали над клавішами, бутили радісні мелодії.

Мовчання і тиша. Солянж залазить на фотель за спину Фредеріка і там згортається клубочком. Моріс вижидально дивиться

на матір. Фредерік сидить, спустивши вії, мов прислухається до завмерлих звуків інструмента.

— Шопінет, хочеш, я розкрию тайну твого прелюду? — каже тихо, по-дівочому ніжно Аврора: — я уявила собі похорон картезіанця. Вітер свавільно рве похоронний спів ченців. Дзюрчать голосні струмки з гір. По цегляних стежках клацають дерев'яні сандалії чернечого жалобного походу, їх чорні мантиї шурхотять у зів'ялому листі саду. Долітає на кладовище рокіт моря і той же вітер доносить з міста гру гітар і співання серенад, і ці всі звуки сплітаються в голоси погребного обряду.

Фредерік не глянув і не усміхнувся і знов пустив свої руки по клавішах. Уже з початку мелодії Солянж рухами намагається звернути на себе увагу брата і матері. Моріс потирає долоні. Аврора мімікою намагається заспокоїти дітей. Вони дають Фредерікові дограти до кінця, але зате здійсмають галас, тільки застигає останній акорд:

— Це було вранці: Жорж ще спала. Сонце освітило розкішну троянду в снігу. Сніг випав несподівано вранці. Маленька біла троянда злякалась. Солянж хотіла зірвати троянду, щоб її зігріти в кімнаті, але лютий шуліка недалеко в снігу наскочив на горобчика. Солянж перелякалась крові на снігу і гороб'ячого пір'я, що розметалося з гілки гранатового дерева. Солянж заплакала.

— Ні, я не плакала. Коли ти хотів одняти у шуліки горобчика і чоботом наступив на троянду, тоді я заплакала і закричала! — перебила Моріса Солянж.

— О, мої безпам'ятні діточки! Як могли ви не пригадати пісню Хауніто та його гру на гітарі під час учорашньої зливи. Ось програй їм, Фредерік, цю мелодію! — І Аврора пішла, щоб скинути чобітки, в яких ходила на прогуляння, та костюм і одягнути свої повстані товсті капці й теплий халат.

— Жорж ніколи не стане Гофманом! — закричав Моріс.

— Скажи мені на вушко... — обіймаючи Фредеріка, просила дівчинка.

— Не скажу, не скажу, бо ти сьогодні не вивчила пісню мого теликів, — удав сердитого вчителя Шопен.

— А де ж книги нашого північного Данта? Невже ми сьогодні не будемо слухати «Пана Тадеуша»? — запитала Аврора увіходячи в кімнату вже в халаті.

— А не пізно? Вже початок дев'ятої, — завагався Шопен.

— Ну й сонько! Ну й ледар! Ми пізно вечеряли і вам усе не пошкодить лягти о десятій... Моріс, постав Фредерікові столики і засвіти свічку! — весело наказала Аврора.

Моріс вніс маленький столик. Поставив свічку і поклав книги. Шопен знав, що Жорж Санд має сьогодні за ніч закінчити статтю про творчість А. Міцкевича. Вдень він бачив, як вона виписувала довгі цитати з В. Гете і Байрона.

Адам Міцкевич читав лекції про слов'янські літератури в Швейцарії; його друзі клопоталися про переїзд великого поета в Париж і кафедру для нього в «Колеж де франс». Матеріальні умови поета-емігранта були тяжкі, до того ж він був пригнічений подіями в Польщі та психічною хворобою дружини. Чотири роки минуло, як вийшов французький переклад «Дяди», але книга залишилася без уваги широкого суспільства. Шопен сподівався, що дружба і висока оцінка Жорж Санд, видрукувана в популярному журналі Франції, піднесе й освіжить моральний настрій його друга. Сподівання Фредеріка поділяла Аврора, і Фредерік радів.

— Ах, бідний наш Адам! Переклад Бюрго де Море зовсім не поетичний! Це дослівник з поетичної польської мови на обивательську мову Парижа... Не диво, що книга зосталася на складі видавництва! Але яка у автора зненависть до Росії... Така зненависть! — повторила ці два слова Жорж.

— До царя і жандармів Росії... Хіба ти забула, як два роки тому Адам улаштував жалібний вечір пам'яті свого великого друга — геніального росіянина Олександра Пушкіна?! — нагадав Фредерік.

— О, я ніколи не забуду промови Міцкевича, перейнятої зненавистю до царя Миколи І, освітленої любов'ю до Пушкіна і розпачем генія... Розпачем, що вилився в риданнях самого Міцкевича і багатьох з його слухачів! Французький уряд дуже боявся, щоб звіти про цей вечір не зіпсували дипломатичних стосунків Франції з Росією, — сказала жінка.

І Шопен почав читання. Він читав саме опис полонезу в поемі «Пан Тадеуш»... І звучні польські слова, вимовлені глухуватим голосом, зазвучали під стогін і завивання бурі за стінами келії, між середньовічне заклинання. Шопен прочитав увесь уривок. Його лице горіло. Він одвернувся від столика з книжкою і, обійшовши тоненьку Солянж, що вже давно зза його спини перебралася до нього на коліна, почав розповідати:

— Я був тоді приблизно таким, як Моріс. Брат царя, наступник Олександра І, жив у Варшаві, і його жінка, княгиня Ловіч, полька, мала у своєму палаці розкішний салон. Я грав у неї старовинні польські танки і бачив розкіш останніх полонезів... Тут польські магнати, одягнені в дідівські й прадідівські кунтуші й жупани, блищали і брязкотіли зброєю предків, здобутою в кривих боях... Польські красуні часто любили також одягати старовинні вбрання польських королів... Полонез — це похід пар, але тільки в нім грації і залицяння! Я не можу передати вам на словах краси цього стародавнього нашого танцю! Колись я грав його там, у Польщі, і через плече кидав погляд на цю довжезну спіраль польських панів... спіраль, що звивалася через усі гілки й губилася в алеях парку. Кожна пара по-своєму використовувала мелодію... Там по-військовому, тут сентиментально,

а далі з жеманністю ... Це був парад аристократичної Польщі перед її загибеллю ! І мені малому здавалося, що це не панство, а лютий змії — дракон, що випиває з мого народу його кров і мозок ... Є такі народні польські казки ... І я грав і мріяв ...

— Фредерік, Фредерік ! Ти любиш народ — я бачу це з того, що ти знаєш безліч народних польських пісень, повних туги, скарг і стогону ... — сказала Аврора. — Але чому ти так цінити товариство аристократів ? Моя бабуня Марія - Аврора Дюпен віддала майже останні свої 10 000 франків своєму кузену графу де Артуа, коли він бідував в еміграції. Та коли цей кузен її став Людовіком XVIII, вона сказала мені : «Ось, дитино моя, наш кузен став королем, але тут зовсім нічим пишатися !» І, пробач мені, я не бачу нічого гідного твоєї гордості поляка в тому зброді вульгарних, бундючних провінціалів, що на кожному кроці виявляють своє неучство, чванкуватість дикунів, забобонність єзуїтів та грубу матеріальну зацікавленість. Я спостерігала такі в салонах Адама Чарторійського і інших ваших аристократів у Парижі ! Я не розумію Міцкевича і тебе — невже для вас аристократи з походження можуть заступити аристократів духу — інтелігентів ? — Червоні плями показували, що Аврора сказала значно стриманіше те, що їй давно наболіло.

— Моя чарівна пані може сердиться на мене за сьогоднішню неувважність ? Ми на чужині не маємо де збиратися. В польських аристократів завжди останні вісті з Польщі. Адам Чарторійський в Парижі живе пишно, по - королівському, а Адам Міцкевич трохи з голоду не загинув і мусив їхати до Женеви, бо в Парижі не міг заробити на життя своєї родини. Я не хотів казати. Вацлав Гжимала пише, що в Польщі відбувся суд над політичною партією. Канарського страчено. Сотні родин знов погребовано. Багато заслано в Сибір. Зараз ідуть у Варшаві, Вільні і скрізь у Польщі арешти ... Є чутка, що чоловік моєї сестри теж кож заарештований. Що сказати ще ? Адам любить згадувати слова Данте : «Ти спробуєш гіркого хліба чужини і дізнаєш, як тяжко ступати вгору по чужих сходах». — Шопен поклав свою голову на головку Солянж, що вже знов сиділа на його коліні і обвивала руками його шию. Моріс заснув на дивані. Глибоким сум звучав в останніх словах Шопена.

Жорж Санд не знаходила потрібних слів, щоб заспокоїти розважити його. Вона підсіла до нього, дала йому книгу і попросила :

— Тут небагато вже до кінця ! Почитай мені, любий !

Шопен подивився на Аврору глибоким поглядом і, вдячно усміхнувшись, почав читання ... Тільки Міцкевич міг його розважити.

Вранці Шопен, не одягаючись, схопив рукопис Аврори. Стаття про Адама Міцкевича була написана. Жорж Санд, даючи характеристику Байронові та Гете, віддала перевагу авторів по

«Дзяди» та «Пан Тадеуш» — в європейській пресі це було перше авторитетне визнання геніального поета Польщі.

Все складалося якнайкраще. Сьогодні з Пальми одходить пароплав, яким від'їздить сам консул до Парижа, — у вірні руки можна довірити манускрипт прелюдів і рукописи Жорж Санд.

Моріс з матір'ю пішли в Пальму. Назад мав їх привезти Хауніто. Шопен сів за рояль, він працював над великою темою оригінальної сонати. Солянж з Кларітою вишивали в їдальні.

Тиха година, коли виходила Аврора з Морісом, надвечір зісувалася. Шопен тривожно прислухався до грому ...

Гроза ... Буря ... Злива. В горах, де резонанс збільшує кожен звук, стихія особливо величезна. В їдальні, далеко, Солянж з Кларітою ... В порожніх двох великих кімнатах Шопен сам - один. У грубці ледве блимає жар. Брязкотять шибки у вікнах. Блискавки освітлюють пійму.

Шопен пам'ятав, що наклав у пічку дров. Пам'ятав і те, як випив склянку наготовленого для нього теплого молока. І більш нічого вже не пригадував ...

Вічність минула. Тиша і пійма. Стук у двері повертає Шопена до свідомості.

В кімнату до нього входять змучені Аврора і Моріс. Мокрі, обдріпані, без черевиків, без капелюшків ... Шопен підводиться назустріч, хрипить пошепки в нестямі:

— Ах, я знав, що ви вже мертві! — і падає на підлогу непритомний.

Аврора каже голосно:

— Дров у пічку, Кларіто! Несіть сюди пляшку з спиртом! Моріс, здирай з себе все і розтирай тіло!

Приведений до свідомості, Шопен довго не міг вимовити ні слова. Він дивився, як вони вечеряють. Він слухав їх розмову, але зорові враження і слова не доходили до його свідомості. Він не розумів їх. Аврора влила йому в рот чашечку кави з ромом і поклатла пляшки з гарячою водою до його ніг. Очі його були широко розтулені, але в них не було нічого, крім безтямності. Так минув якийсь час. Нарешті погляд Шопена змінився. Він сказав своїм звичайним, тільки слабшим голосом:

— Ви живі і я живий? Дуже добре — я щасливий!

— Шопінет, розумієш? Ми дуже поспішали до тебе! Кінь Хауніто зовсім пристав ... Я з Морісом пішли пішки. Ми звалилися в потік ... Гроза не стихала. Потім ми звалилися з якоїсь кручі. Ми загубили свої черевики та капелюхи, — пояснювала Аврора.

— Ах, я знав все це ... Я наче бачив вас ... Або я вмер, а моя душа з вами була. Увесь я лежав на дні озера ... Мій розпач грозою рознісся по землі. Мої груди горіли і на них і на моє розпалене серце падали важкі, холодні краплини сльоз, — мов би плудячи словами, пояснював Шопен.

— Шіп, прислухайся ж краще! Ці краплини падають і тепер. Чуєш, як вони стукотять по даху нашої келії? Це — дощ!

Фредерік розсердився на цей раз, аж закричав:

— Не будь дитиною, Авроро! Не роби з мене апарат звукопереймання! Краще дай мені чисту сорочку, бо ця промокла на грудях. Я мушу програти вам зараз... Я записав...

І коли Жорж одягнула на нього чисту сорочку і дала одягнути ще й теплу куртку, Фредерік встав з ліжка і підійшов до рояля.

В теплому халаті Жорж уже сиділа біля пічки й, оглядаючи сина і Шопена чорними очима, казала:

— Ну, от і добре! Мене трохи турбує стан нашого контрабандиста... Чи не розгубить Хауніто книги, які я здобула в бібліотеках?.. Шоколад, какао, чудове, свіже вершкове масло і цілий ящик свічок! Консул забрав наші пакети і листи. Ах, я мабуть, сьогодні не зможу вже писати... Зараз початок дванадцятої ночі... Чом же ти не граєш, Шопінет?

Шопен сів за рояль і загравав... Аврора сиділа, не помічаючи сліз, що текли по її щоках.

— Це шедевр! Коли б ці твої прелюди оркеструвати, то в них тисячі слухачів знаходили б тисячі тем для своїх почуттів і думок! — захоплено прошепотіла Аврора по довгій мовчанці.

— Добре, що тебе не чують музикальні критики, а то мені було б соромно за сліпу любов до малого музики! — серйозно відповів Шопен.

VI

Моріс любив грати роль хазяїна. Цим тенденціям в синові Аврора ніколи не суперечила. Фредерік мовчав, шулився і тримав себе тимчасовим гостем після кожного такого випадку. Але бували дні, коли Шопен заступав Жорж і вчив дітей. Так він прочитав їм низку цікавих лекцій з історії слов'янства. Фредерік добре знав історію Росії, Польщі, Чехії... Його лекції про Яна Гуса, Прокопа Великого і Жижку захопили і саму Аврору, він закінчив їх лагідним докором:

— Франція зовсім не цікавиться історією слов'янства. Цим пояснюється популярність обмеженої філософії симпатичного друга Франца Ліста — Ламенне, а почасти і самого П'єра Леру.

— Людськість не має об'єднуючого культурного центру. Радіше була спільна грецька мова. Потім латинська, — невпевнено пояснила Аврора, трохи збентежена за П'єра Леру.

— Я не думаю так. Просто грецька і латинська культури мали ширший вплив... Арабська культура розвивалася окремо, а перед нею єгипетська, — обидві вони значно більші за те, що дали Афіни і Рим, — поважно доводив Шопен.

— Жорж, а що, коли б учені всього світу зібралися та й вибрали короля літератури?! Хто був би, на твою думку, королем?—спитав Моріс, розв'язавши диспут дорослих по-дитячому.

— На мою думку, королем вибрали б Сервантеса, бо кращої книги, як «Дон-Кіхот» ще ніхто не написав!— одразу всіх зашепнула Солянж.

Аврора, Фредерік і Моріс засміялись.

В такі дні Шопен почував себе членом родини і був щасливий. Коли діти засипали, вони з Аворою вели довгі розмови... Тоді здавалося, що душа Шопена розкривається перед нею, але часто вже на другий день жінка знов була повна тривоги й тяжких суперечливих думок перед цією прихованою людиною.

Жорж Санд в містичних образах героїв нового свого твору «Сім струн ліри» робить спробу розкрити свій власний душевний стан в Картезіанському монастирі. Ця симфонічна поема написана в романтичному стилі Гофмана. Зміст її такий.

«У філософа Альбертуса... Цікаво, чи це ім'я не нагадує вченого Польщі Альбертранді (1732 — 1808), що залишив сто томових рукописних цитат, документів і праць з історії Польщі, зібраних у Римі, Стокгольмі, Упсалі? Так от, у Альбертуса — філософа серед численних його учнів виховується єдина дівчина Єлена, дочка його друга — славного інструментального майстра, що вмер, нарабивши багато боргів.

Майстер Майнбекер у спадщину своїй дочці залишив семи-струнну ліру, яка переховується у Альбертуса. Єлена хоч і вивчає науку філософії, але має потяг до ліри, батькової спадщини. У Єлени є ворог, що стежить за нею.

Ворог приводить до Альбертуса юрбу кредиторів Майнбекера, які вимагають продати ліру і виплатити борги. Ворог приводить покупців ліри — це музика, поет, маляр, критик і т. ін. Кожен покупець вважає себе за генія.

Таємна сила ліри виявляє убожество душі кожного з покупців. Покупці з соромом зникають. Тоді сам Альбертус захоплюється чарівною лірою, намагаючись обірвати струни, щоб Єлена не грала на лірі, не кинула філософію. Вчитель ховає ліру на соборній дзвіниці, але Єлена про це дізнається і йде на дзвіницю.

З височини дзвіниці Єлена бачить життя людськості, трупи мертвих, лихо і нещастя народу... Дівчина бере ліру й перекопчується, що на ній лишилася тільки єдина струна — людського кохання. З горя обриває її Єлена і вмирає».

Епіграфом до цього свого твору Жорж Санд зробила вірші друга Шопенового — Войцеха Гжимала: «Євгене, чи пригадаєш ти сонячний день, коли ми слухали сина Ліри, коли ми, ховаючись, епостерігали сім духів світу в священному танкові під спів семи духів гармонії? Якими здавалися вони щасливими!»

Ця симфонічна поема з'явилась після переробки «Лелії» під час перебування в Картезіанському монастирі, і на ній позна-

чився вплив Шопена. Тут, в монастирській келії зими 1838—1839 року пережила письменниця ті прагнення, що хвилювали її серце і мозок на вбогій мансарді латинського кварталу Парижа в 1833 році, коли вона творила прототип Дон-Жуана — свою «Лелію». З того часу вона видрукувала романи: «Лавінія», «Жак», «Мопра», повість «Мозаїчисти», багато статей і оповідань, закінчила роман «Спірідїон». І ось тут вона переробляє свою «Лелію», так змінюючи концепцію роману, що ні для кого не залишається неясним — зречення письменниці від змагання з Байроном, чия бурхлива доля викликає жах у ніжної матері Моріси і Солянж. Десятками довгих листів Жорж Санд заздалегідь підготовляє громадську думку про соціальну доцільність показати «Лелію» в новому виданні не жертвою католицького ченця Магнуса, а щасливою переможницею, що досягла мети своїх змагань!

Жорж Санд поспішала написати «Сім струн ліри», цю сповідь, в якій письменниця розкриває власні переживання. Філософія сучасної їй епохи переможного міщанства обірвала на її лірі шість струн, залишивши єдину струну про кохання...

В поемі Єлена обриває цю струну і вмирає. Письменниця пристосовується грати на однострунній лірі, — ось сповідь Жорж Санд.

Авторка саме читала вголос «Сім струн ліри» дітям і Шопену, коли тишу монастиря порушив якийсь гуркіт. Жорж Санд перестала читати і прислухалась. Враження було таке, мов би тисячі лантухів з горіхами котилися десь поблизу. Шопен взяв свічник і поспішився в коридор. Там, як і звичайно, було темно і порожньо, але гуркіт чувся виразніше. Жорж Санд хотіла поспішити до Кларіту або Каталіну дізнатися, звідкіль іде цей гуркіт, але обох не було. Увійшли в келію. Шопен змерз і поспішив одягнуту тепле пальто. Гуркіт наближався, і діти, а за дітьми й дорослі вийшли вниз у коридор. Свічника вже не було потреби носити. Стіни були освітлені смолоскипами.

Спочатку нічого не можна було бачити. Смолоскипи залишали в сутінку людський натовп. Але ось стало можна розібрати окремі постаті... Це були чорти всіх рангів та віку. Біси та бісенята. Посеред цього натовпу ішов Люцифер, сам сатана; він мав найбільші за всіх роги, криваво-червону пику, замість рук і ніг коров'ячі копита та великий чорний конячий хвіст. Серед пташиних та звірячих морд, одягнених у фантастичні вбрання, було багато молодих дівчат, пишно одягнених, як на бал, у рожеві та білі сукні.

Один з старших чортів з вовол'ячою головою і рогами підійшов до Жорж Санд і промовив голосом Хауніто:

— Сеньйора, корзину з харчами я принесу вам пізніше, вона недалеко, в печері!

— Контрабандисте, коли це ти очортився? — засміявся Моріс.

— Бачите, тепер масниці... Час для карнавалу, а келія Марії-Антонії простора, от компанія і вирішила повеселитися,— пояснив Хауніто.

До Жорж Санд підійшов другий старий, пузатий біс з цапиними рогами й котячою мордою:

— Сеньора мене не пізнає? А як ogrіває вас моя пічка?

Це був жерстяник під руку з своєю дружиною в чорному доміно.

Гуркіт походив від кастаньєт, якими були озброєні всі учасники карнавалу, але з найбільшим завзяттям стукали кастаньєтами хлопці - халамидники з вулиць Пальми.

Кастаньєти тарахкали не рівномірно й ритмічно, як на іспанському суходолі, а по-місцевому, майорканському, вроздріб. Ця жвава звукова какофонія відбувалася в супроводі дикунського танцю. Всі танцювали, з смолоскипами в руках!

І раптом кастаньєти замовкли. Танці припинилися. Весь похід співає в унісон на мелодію Копліти, де окремі рядки все починаються наново й ніколи не закінчуються... спів короткий. Кастаньєти починають знов. Короткий цей немудрий спів, що заповнює інтервал між тарахкотінням кастаньєт, набуває якоїсь величної виразності. Враження це, можливо, від своєрідного співання майорканців — глухо-протяглого при буйно швидких рухах співців.

Хауніто знов повернувся до Аврори і врочисто промовив:

— Завтра — перший день великого посту і крім хрину та маслин купити нічого не можна... Тому я приніс вам дещо на свій власний страх. Можна увійти? — Чорт з волячою мордою мав під плащем великий горб, то був мішок з м'ясом, макаронами і білими пухкими булками.

— Ну, а в корзину я поклав масло, цукерки і якісь дві наструлі, що передав вам кухар П'єр. Ось тут написано, що витратив з своїх грошей,— проговорив Хауніто і подав гамуся.

Шопен тримав високо голову і очі в нього блищали, як ніколи. Аврора спитала у Хауніто, кивнувши головою на коридор:

— Хто там бере участь?

— Там є всі: ремісники, рибалки, крамарі, конторники, селяни й хлопчики з усіх вулиць міста! Це у нас такі карнавали з часів революції... Ви дозволите Кларіті піти потанцювати з мною?.. Я заплатив за себе і за неї, щоб сісти за бенкет... Я думаю... Ви такі до нас добросерді, сеньйорі! — чемно попрохав Хауніто.

— Звичайно, звичайно... Я працюватиму довго і сама Кларіті відчиню двері! — промовила Аврора.

— Але у Кларіті немає маски, як же вона піде? — збентужилася Солянж і подивилася на дівчину, що саме увійшла до кімнати.

— Є, є! Маску я приніс ...— І Хауніто витяг з кишені ромальовану, зшити з матерії голову кішки.

Поки щаслива наречена збиралася на бал, Фредерік викликав молодого до другої кімнати, в якій нікого не було.

— Скажи, Хауніто, ти дуже кохаєш свою Кларіту?

— О, сеньйоре Фредеріко, вона для мене сонце і все життя!

— А не розлюбиш? Другу не покохаєш? — запитав музикант строго.

— Я є справжній мужчина, сеньйор Фредеріко; у мене на ціле життя — одне кохання! — гордо відповів майорканець.

— Тоді ось, візьми цей перстень для своєї Кларіти ... Хай він принесе їй щастя та вірне кохання!

І Шопен поволі зняв з вказівного пальця правої своєї руки золотий перстень, що для нього був найбільшою, найдорогоціннішою пам'яткою — подарунок Марії Водзинської, й урочисто надяг на мізинець щасливого тим Хауніто.

— О, сеньйор Фредеріко, присягаю вам, що нашого першого сина ми назвемо тільки Фредеріко!

Шопен мовчки стиснув руку майорканцеві і вийшов з ним до всіх.

— У нас в селі був бідний селянин Стах, я його дуже любив ... Хауніто чимсь нагадує мені мого Стаха ... — пояснює жінка Шопен.

Жорж Санд непомітно придивлялася до Шопена і губилася в здогадах. Що за дивний чоловік? Ось очі в нього сяють і голову тримає він гордо, а ще вчора ховав свої сльози і зітхання, дивився порожнім якимсь, згаслим поглядом.

І мати ще з більшою тривогою дивиться на Моріса: «Що з ним? Чого він кидає на Шопена неприязні погляди?»

— Ми слухаємо, наша люба пані, — каже польською мовою Шопен.

Аврора продовжує читання. У неї приємний голос. Шопен закинув голову на спинку фотеля і дивиться крізь вії, і на його змарнілому обличчі тиха радісна усмішка. У нього на колінах сидить Солянж і то пригортається щоким до його грудей, то відіймає очі й намагається зустрітися з ним поглядом. Фредерік і Солянж приятелі: для вередливої дівчинки його бажання закон. Ось читання закінчено. Моріс піднімає підборіддя, піднімається, зваливши стілець. Підліток помітив копіює П'єра Леру. Лівою рукою він колошматить свою гарну рафаелівську зачіску і починає важко тупати по підлозі, хоча в кімнаті простелені сукном'яні мати, а поверх них біля стільців лежать білорунні овальні шкіри. Запнувшись тут і там і ледве не давши сторчака червоної шкіри біля фотеля, де Аврора просиджує безсонні ночі за роботою, Моріс нарешті зупиняється біля дверей, глибоко застромивши руки в кишені штанів. Тоді Аврора повертає до нього обличчя і питає лагідно:

— Тобі, здається, не подобається, мій хлопче ?

— Тут подобатись немає чому ... Я не люблю літературних вправ Шарля Нодье ; це нездарна мавпа, що вдає аристократа і любить малювати зітхання, сльози, нарікання, зомління й смерть закоханих нудними словами ... б - rrrr !

Це був випадок проти Шопена, який любив книжки поезій та оповідань бібліотекаря Арсеналу в Парижі, що збирав у своєму салоні гурток романтиків. Фредерік бував там. І Моріс це добре знав. Але ні Жорж, ні Фредерік не могли пояснити цього істеричного вибуху підлітка.

Шопен не змінив пози і виразу обличчя. Аврора удала, що глибоко замислилась. Солянж підвела голову і, сонно усміхаючись, спитала :

— Це Нодье написав про золоту ящірку, еге ?

Шопен мовчки хитає дівчині головою і вона уможується на крислі, кладе голову на коліна Фредеріка. Аврора бере перо, присовує до себе каламар і починає виправляти свій рукопис. Моріс знов починає тупати й зачіпатись за стільці, мати й шкіри. Аврора турбується : «Що йому ? Що трапилось з кожним із них ?»

Тоді Шопен витягає свої руки і, не потривоживши Солянж, починає імпровізацію теми, що останній час живе в ньому в плані b - moll. Кожна рука веде свою мелодію. Імпровізація звучить закінченим твором, але музика невтомно варіює окремі мелодії ...

Моріс тихо сідає на килим, обіймає руками ноги і кладе на коліна підборіддя і слухає музику, переводячи погляд з матері на Фредеріка. Аврора продовжує виправляти рукопис і удає, що не звертає уваги на сина. А коли знов настає тиша, Аврора підносить голову і питає підлітка :

— Моріс, ти, здається, нічого не сказав мені про мою поему ?

— Хіба я не сказав, що вона нагадує твори Нодье ?

І знов Солянж з тихим докором :

— Який ти ! Мама про кохання нічого не читала !

— Тобі, Солянж, спати пора ! — грубо крикнув Моріс.

— Справді, поговоримо завтра, — мені час сідати за працю ! — вже Аврора, лагідно усміхаючись.

Солянж цілує Шопена і покійно йде до свого ліжка. Моріс на момент зустрічається очима з матір'ю і йде також до своєї постелі. Через кілька хвилин мати підходить до сина, кладе йому на чоло руку і помічає сльози :

— Друже мій, що з тобою, скажи мені ?

— Я краще житиму з батьком. Який він не є, а рідний. Ти любиш цього і хочеш одружитися з ним. Він уже сьогодні наказував Хауніто про наш від'їзд, умовлявся про коні, екіпажі ... — вивтав сльози Моріс.

— Як тобі не соромно ? Хіба забув, що казали лікарі про його здоров'я ? Вчора вночі я думала, що він уже помирає.

І Аврора обійняла сина і терпляче почала в кільканадцять раз заспокоювати синову ревність...

— Хай не поводитьсь як твоя дружина і хазяїн! — хвилюючись, сперечавсь підліток.

Мати шепотіла з ним доти, поки Моріс цілком заспокоївся і поцілував її в добрій згоді.

Аврору нетерпляче чекав Фредерік, нервуючись:

— Що з ним?

— Трагічно переживає моє почуття до тебе. Хауніто сказав йому, що ми з тобою маємо одружитись... Така вразлива душа... — заклопотано і тривожно пояснила Аврора.

Шопен якось враз зщуливсь, посумнів і почав збиратись йти. Тоді Аврора пішла з ним, намагаючись звеселити коханого. Вона почала розповідати Фредерікові тему свого нового роману.

— Уяви собі майорат. Немає дітей. Через багато років народжується — дочка. Її виховують, як сина. Вона сама не знає, росте в суворій ізоляції замку. Я назву роман «Габріель». Мати бабуня і Дешертр виховували й мене хлопцем... Дію роману хочу дати в околицях Генуї — її історія цікаве тло для мого роману.

Шопен лагідніше, починає входити в деталі, питає:

— А як «Сім струн ліри»? Чи видрукують?

Аврорі подобається турбота Шопена, і вона гордо відповідала йому:

— Це правда... Є в ній п'ять-шість сміливих виразів, які, кінче потрібні... які я не дозволю викреслити! Мій видавець боїться посваритися з своїм любим урядом. Але я також не гірше від нього знаю, що можливо видрукувати в журналі «Ревю»... а що не слід... Я сьогодні одержала листа, де він обурюється проти «Спирідіона»... Але роман видрукувано і є чутки, що журнал почали виписувати монастирі... Бюлоз — доки я не знала таємниці своїх прибутків, але і я хочу мати не таких дурнів, як читачі моїх попередніх романів, бо сама я також порозумнішала! бадьоро каже Аврора.

Шопен мовчить своїм звичаєм і, коли пауза стає довгою, він же зітхаючи:

— Щоб творити безсмертні твори, треба високо шанувати народ. Догану і забуття мають завжди всі ті, хто вважає себе мудрішим за народ! Це єдине правило, якого мене навчила історія.

Шопен цілує руки Аврори і лягає спати. Сплять і діти. Аврора сідає за «Габріеля» і стежить, щоб не згасло полум'я в пічці, у неї ревматизм і холод загострює біль в кістках. Кларіта повертається з карнавалу...

М. Лермонтов

ДВІ ПОЕЗІЇ

1

Из под таинственной холодной полумаски ...

Спід таємничої холодної півмаски
Вчувався голос твій, як мрія золота,
І очі чарівні світилися, повні ласки,
І посміхалися лукаво так уста.

Крізь серпанковий дим я бачив мимовільно
Твоїх дівочих лиць і шиї білину;
Щасливий! Бачив я і локоп, що свавільно
Хвилястих кіс покинув глибину!..

І з тих легких ознак я чарами уяви
Намалював собі укохану мою,
І видиво безплотне та ласкаве
Ношу в душі своїй, голублю і люблю.

І мариться мені, що ту привітну мову
Я за минулих літ не раз уже чував,
І ніби шепче хтось, що стрінемося ми знову,
Щоб нас ніхто уже тоді не розлучав.

2. ХМАРИ

Тучки небесные, вечные странники ...

Хмарки небесні, одвіку мандровані!
Синню незмінною, ниттю перлистою
Ви,— як і я, на вигнання роковані,—
Линете в далеч з країни отчистої.

Хто ж бо вас гонить? Чи долі призначення?
Заздрощі тайні? Злоба неприхована?
Може за злочин нема вам прощення?
Може від друзів вам помста дарована?

Ні! Зупиняйтесь ніколи не згодні ви,
Пристрасть чужа вам, страждань ви не маєте!
Вільні й холодні ви, діти безодні ви,
Рідних нема в вас, чужих ви не знаєте.

Переклав М. Рильський

ВІТЧИЗНА

Люблю вітчизну я, та дивною любов'ю!
Збагнуть її не може розум мій.
Ні слава, що здобута кров'ю,
Ні повний гордого довір'я супокій,
Ні давнини завітні повідання
Не будять у мені відрядного бажання.
Та я люблю — за що, не знаю сам?—
Її степів засніжених мовчання,
Її лісів безмежних коливання,
Розливи рік її, подібні небесам ...
Пустельним путівцем люблю я мчать на возі,
Повільний зір втопивши в далині,
З думками про нічліг стрічати по дорозі
Печальних сіл манячливі огні;
Люблю димок багаття в полі,
Обозу степовий нічліг,
І на далекім видноколі
Берез біліючих набіг.
З незнаною другим утіхою
Дивлюсь я на токи з зерном,
Хатки з солом'яною стріхою,
Різьбу немудру над вікном;
І в свята я, під небом чистим,
Всю ніч дивитись би хотів
На танці з тупотом і свистом
Під гомін п'яних мужичків.

Переклав Ст. Крижанівський